No. २३ ग-१

160

Title काव्यप्रकाशे "संकेतः"

Author रुचकः

Extent १५९ पत्र Age सं. १९८५

Subject अलङ्कारशास्त्र

नं. २३

नं. ५३७

काव्य प्रकाश संकेत

~~अथ महालक्ष्मीप्रारम्भः~~

कृ॰ हंसदन्त॰
१

ॐश्रीगणेशायनमः श्रीगुरुभ्योनमः वाग्देव्यैनमः अपरतंत्रत्वा
मित्युक्तेः यथापरमापवादिपारतंत्र्यनिरासः कविपारतंत्र्यनि
रासोपिभारत्याः स्यादित्यन्यशब्दोपादानं कवेरन्यस्यपरमा
एवादेरधीनानभवतिकवेस्त्वाधीनैवेत्यर्थः एवंप्राचुर्ये
णाप्रस्तुतत्वंयस्यांसाएकमयीहृदिनैकमयीहृदेकमयीतिवि
ग्रहः हृदिस्थासावेकमेतिविग्रहेपूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण
नवकेवलाः समानाधिकरणेनेतिएकशब्दस्यसर्वनिपा
तेनभवितव्यं अनन्यैतिकविपरतंत्रत्वायथाज्ञानाग्नि
नासर्वस्यदुःखादिदह्यते तथेष्टदेवताध्यानात्तत्सिद्धि
स्तात्कालिकीभवेत् कश्चिदगाथाकारनेयेत्यहेतुः य

१

द्विं शान्तत्वांतर्गतिंनि यतिनामितत्वांत्तरंननुकाव्यस्यादि
सिद्धं इतिहासेति धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वि
तं पुरावृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते शब्दाहृति श
ब्दव्यापारस्य रसांगभूतत्वान्नगुणीभावः रसांगभूतेति
रसांगभूतः शब्दव्यापारः रसस्य शृंगारादेरंगिनः अंगभूतो
यो व्यापारो व्यंजनात्मकस्तन्निष्ठतया अप्यवा व्यापारः
प्रवर्तमानायत्तो यस्य काव्यस्य तत्त्वेनेत्यर्थः सहृदयस्य
ति सरसस्य नेत्रेति काव्ये याज्ञीति शान्तया शब्दार्थौ
मनासिसंधीयेते व्युत्पत्त्या तयोः सारासारविवेकः क्रि
यते अभ्यासेन तयोर्लक्षणजन्यते लोकशब्दस्यात्र

हास्य० लोकहृन्नेर्वर्णातंवर्णनीयस्यानंत्यख्यापनार्थं तद्रुङ्गवेका

२ व्योङ्गवहसनीयमित्युक्तासाभावात् छंदश्शितिष्ठदेसेनवृत्त्या

पदनिवेशः करणं यथाकः हास्यसपंक्ति पक्षपीतिकरत्न

२ कग्रामघोनेतिलिंगानुसाशनंकलाशिल्पिग्रंथः चतुर्व

र्गोधर्मादिः करणोऽतिव्युत्ताकल्पनयानिष्पादनंकरणं ख्या=

प्रबंधरूपतयासंघटनंयोजनंव्यंग्यार्थद्योतकंकावि

त्वमुल्लासः तदितिकाव्यं मुख्यार्थापकर्षोदोषः अं

गिभूतरसोत्कर्षोगुणः काव्यशोभावहो धर्मोलं

कारः रससमवायिनोगुणाः संसंयोगवृत्तयोलं २

काराः अनलंकृतीत्यनन्नीयदर्पेदर्दोषोसत्वार्थ २

त

विति अत्रैतेनोल्लासद्वयस्य संक्षेपेण सूत्रणं कृतं त
थाचतदिति सप्रयोजनं सहेतुकं सप्रभेदं च काव्यस्वरू
पं प्रथमोल्लासे निर्दिष्टमिति सूचितं शब्दार्थाविति अ
नेनोक्ता धर्मिणस्तयोः शब्दार्थयोः द्वितीयतृतीयो
ल्लासनिरूपितयोः सूत्रणं कृतं तददित्यनेनैव सप्र
भेदं यत्काव्यस्वरूपमुद्दिष्टं तस्य च त्रयो भेदाः सप्रभेद
मुल्लासत्रयेण प्रतिपादिताः अदोषावित्यनेन दोषा
णां परिहार्यत्वेन सूचितानां सप्तमोल्लासे निर्णयः
सगुणावित्यनेन सूचितानां गुणानामष्टमे प्रपंचनं
अनलंकृती क्वापीति विशेषणं प्रतिबंधे शेषाणामनुज्ञानमि
लं

रसप्रदः
२
3
ह्ला

तिन्यायेनोहंकितानांहृद्यानां शब्दार्थालंकाराणां क्रमेण नवम
दशमयोरुल्लासयोर्निर्णयः एवं पदपंचके नोद्देश्यदशकानिर्ण
यः स्तू चितः यः कौमारेति यत्र तत्रस्थितानां ग्रैष्मिककदली
कदंबानांवसंतउद्भिन्नांकुरमाराणां येऽत्रानिलास्तेवासंतिकाः
मालतीपरिमलोहासिन इतिव्याख्येयं एवं चनिकुरंबीभू
तासामग्रीरसोद्दीपनहेतुर्वर्णिता येन उत्कंठमितयंवा भेद
र्णायंति यथावैवत्तदाय इतिवसंतस्य मालतीत्यादि
नाचनिदाघप्राचुर्ययोः स्थानित्वेशङ्क -- ननुरसोद्दीपन
हेतुर्मिलितासामग्री व्याख्यातास्यात् ग्रत्रपक्षेकदंबानि
लानांकथं मालतीपरिमलोहासकत्वाभिन्नत्वमभवत्वात्

नाधिकं वक्त्रपाः समरूहरूपाक्रनिला इति शोभना व्याख्या
तस्मादस्य व्याख्यानमेव साधु अत्र स्फुट इति अत्र वक्तृणां
वाक्यार्थानां तुल्यकक्तत्वेन निर्देशात्तुल्ययोगिता औप
म्यस्य च प्रतीतिरस्फुटेति केचित् तस्सत् कस्यचित्तु गुणः
रागस्य वाक्यक्रिया यावासाधारण्येनाप्रतीतेस्तुल्ययोगि
त्वात् तत्रास्यैवावभासात् औपम्यं च तुल्ययोगितायाः
प्राणाः प्रतीतत्वभावे सैव नास्तीति कस्याः स्फुटत्वं एतेन
दीपकं मापि प्रत्युक्तं सम्बन्ध यस्त्वैवं विद्यातिशायाभावात्
जम्बूद्विरुद्भटप्रभृतिभिरङ्गीकृतं इति सनाविंत्यते तेन
यः कौमारहर इत्यत्र हरेति वि भ्रमस्फुटमलंकारसंग्रहेव्या

कृ स्फुटा· ख्यातं तत्तद्‌पिनसा पुतस्य अख्या हं कारणात्वाभावात् न तत्वमत्का

४ ख्याकारित्वात्कार्यमात्रं तत्करोतीतिनेत्तावत्ताम्ऊख्यालंकारत्वंतथा

५ चोद्भूट प्रभृतिभिर्नतत्स्वाकृतं यत्पुनरिह चित्रमन्यद्वालंकार

तेनव्याख्यायते तत्स्यग्रंथस्यव्याख्यायकत्वे प्रतिपादनार्थंत

स्माद्‌तद्‌पिनव्याख्येयं तस्मादित्यमेतत् यः कौमारहर इत्या

दौतिप्रमत्कं अकारणत्ति नेष्ठसत्त्वापिसानोत्पन्नातावि

प्रायाउत्कंठाया उत्पादात् नतस्थाविशेषोकिरिथंसाव

कार्यस्यस्वानाविषिध्यमानत्वेनाप्रतीतेरस्फुटाविकप्राप

तविधिद्वारेणास्वतुकार्यनिषेधः प्रतीयतेतेनसाक्षादितिप्र

स्फुटाविशेषेण यद्याउत्पन्नायायाउत्कंठायाः कारणानि

त्ति:

४

नविद्यंते तानिहि वैतामार हरादीनाम सन्निधानाद्दीनित्तद्दितम
नां च सन्निधानक दीनामभावान्न दभावः तेनेयं विभावना
साचास्फुटा कारणानां किंचिदुपलब्धिद्वारेणानिषेधात्सा
ता दनिषिध्यमानत्वात् एवं च विशेषोक्तिर्विभावनावा
त्रास्फुटा वा रव्येया प्रौढाः रत्सुहृद्दीपकाकदंबशब्देनक
दंबविदूषे रलीकदंवा रव्यक्तते यो चंसंतेऽध्यातिइहकार्या
नुत्पत्तीकोटेरप्रतिपादनादस्फुटाविशेषोक्तिः इवारो
धसिकारणासामग्रीवर्णनास्फुटत्वं विभावनायाः तद्भेदा
त्काव्यभेदात् धर्मार्थकाममोक्षेषुवैलक्षण्यंकलासुच
करोतिकीर्तिमित्त्वं च साधुकाव्यनिबंधनं स्फुटत्तीविकसः

कृ॰स्प॰ त्वस्मादर्थ इति स्फोटः तद्रूपो व्यंग्यार्थव्यंजकः त्वगभावितः
५ वाच्यं तिरस्कृत्य व्यंग्यं यद्व्यंग्यं तस्य व्यंजने समर्थः विशेषो
5 ति॰ इतीमरीरमदित्य घमत्वं अघमपदस्तहायानां व्युत्तादी
नां व्यंजकत्वं अत्र वाच्याद्व्यंगस्य चमत्कारः अत्राधमशब्दे
न तत्र सम्यक्व्यवल इति द्योत्यते गुरागतां स्त्र धर्मत्वे पु पचारा
च्छब्दार्थ धर्मत्वं अत्र स्ता तु गंतासीत्य नेन विधिना नस्तां तं
गन्तासीति निषेधघ्नतौ नेः न तु नारिति निषेधे न तदंति
कमेव रंतुं गन्तासीति विधिप्रतीतेः अधमपदेन प्राधृशक्तिम
लोवस्ताध्वनिः इती स्वरागात्सह वस्त्रक्तरवीदधितसंगम
विप्रलोभनाद्व्रागप्य घमात्वमिव सोप्य घम इति द्वयोः पदी

येरुपमानोपमेयभावेसत्युपमेयोपमालंकारो व्यंग्यः तथाना
यिकाविप्रलंभशृंगारोपि व्यंग्यः इति त्रिविधोपि वस्त्वलंकार
रसरूपो ध्वनिरभ्युक्ताः एतच्चोदाहरणावैदग्ध्येन युगपद्वि
धेयविधौ च वाच्यौ विधिनिषेधयोर्व्यंग्ययोर्दृष्टं ध्वनि
कृताहि विधेया वाच्ये निषेधः एवं क्वचिन्निषेधे वाच्ये विधिः
एवमुदाहृतः विधिनिषेधप्रकारेणोदाहरणां वाच्यव्यंग्य
योरत्यंतं नैव लक्षणरूपत्वापत्तेरार्थ्यम् चित्रमिति गुणा
अलंकाराः शब्दार्थधर्माः तद्भेदाद्गुणप्रतीतिस्वतात्पर्ये
णाविद्यमानत्वेपरत्वेन रसं प्रत्यंकारित्वं गुणानामप्ययथापिर
सधर्माः वक्ष्यंते तथाप्युपचाराच्छब्दार्थधर्मा उक्ताः तथा

रु.ख.द. गवद्यत्तिग्उरगान्हत्वा पुनस्तेषां बहूनि शब्दार्थयोर्मनोत्ति ।

६ मत्र व्यंग्यमितिनत्उ सर्वं यानि व्यंग्यं यत्तेनेषद् येनाजिमि

6 स्तवित्तं व येति शब्दविशेषोदाहरणं येन दर्दुरं गिरिविशेषं

व्याचख्याते तैः कवेर्दिग्विशेषाणामभिज्ञत्वं प्रकाशितं स्या

त् यतः सर्वसमुद्रगामित्याः मंदाकिन्याः दक्षिणगावया

स्यतदर्दुरगिरिणा संबंधो नास्ति तत्पात्र कालिदासः

सानिर्विषयपाकानां तटस्वाधीनत्वं दनोत्तत्ना विवदि

शस्तस्याः शैलोमलयदर्दुराविति स्वछन्देति क्रमलक्ष्म

नुप्रासे कवेस्वात्पर्यात् तत्रापि गंगाविषयोस्त्याख्याभा

वस्तिरोधीयते अग्राह्यिकमहविधिः वाच्यविशेषोदाहरणं

विनिर्गतमिति अमरावतीमवतीतिसमन्वयः अत्रयथापिवी
गादिकोरसोस्तितथापुस्वेसायांकवेस्तात्पर्यान्नसन्तिरोधी
यन्ते इतिमहाराजानकमम्मटविरचितेकाव्यप्रकाशसंकेते
प्रथमउल्लासः १ श्रीगुरुभ्योनमः नन्वाशब्दस्यार्थे
मुक्त्वा व्यापारान्तरत्वंतात्पर्यं सामान्यानांपरस्परान्वित
त्वेनविशेषाप्यार्थविबोधनशक्तिस्तात्पर्यं प्रतिपन्नार्थविज्ञा
सम्बन्धाकांक्षा अर्थाकांक्षितानां योग्यानामेकवुक्यापा
दकत्वंसन्निधिः वा धाविरहोयोग्यता उदकेनसिंचेन्न न
तु वह्निनेति योग्यतापरस्परमासन्नतासन्निधिः नत
कामिनीयवतीयंवाग्मिमात्मनोहरा इत्यादिः अत्राकां

ता

ह्लस्वदः · द्वेति तथाश्चोत्तमन्यत्र अप्राकांक्षासन्निधानं चयोग्य उल्लास

१ ताचेतितत्त्रयं संबंधकारणत्वेनस्त्रुतत्वानंतरमुक्तिः तथा २

7 यस्ययेनाभिसंबंधोदूरस्थस्यापितेनसः अर्थतोद्यसमा

नात्मानंतत्वार्थकारणां अपिपश्यसिधावंतंदूरेजातंव

नस्पतिं त्वांब्रवीमिविशालाक्षिनापितद्विपस्तं विशे

षेति क्रियाकारकादिसंबंधमयोविशेषवः समूहवघ्वर्थ

गामानय स्येति गांमाभ्याजमुक्कादेवदत्तदंडेनेतिवाक्यार्थः प

दानिस्वार्थमभिधायान्विताननीतिवदंति तेभिहितान्व

यवादिनोभाहाः पदानिअन्वितान्यभूत्वायमाहुर्हिशिष्टः

मर्थंकथयंतीति अन्विताभिधानवादिनः प्राभीक

१

रा: पदैरभिहितानामेवार्थानामन्वयं संबंधविशेषं च
दंति अन्विताभिधानवादिन इति रूपकत्वेनैर्वैरुप्य
स्तवनं माएघरोव इति ...ज्येत इतिवक्रवैचित्र्यस्या
हितिभावः साहिती इति ...वाच्यस्योपकारिता:
वक्रोपकार... गपर्यालोचना ...रव्या
...: शब्दोविपरीतलक्षणयाकौटिल्यानिरस्ते हता
दिलक्षयति सबलादितोर्थो ध्वनिरप्रकाशयतीति
तदस्यव्यंजकत्वं ननुवक्रादिपर्यालोचनाद्यादिरव्या
...स्तहि मूर्धाभिषिक्तोऽभ धम्मिल्ल इत्यादि
ध्वन्युदाहरणेऽप्युपमार्थक धावद्विपरीतलक्षणाद्य

कृ.सद.
८
४

उल्लास.
२

वेशप्रसंगः नैतत्तत् इहवाच्योपर्याः कयाचित्प्रतिकया समर्थ
यितुंशक्यते नत्रत्नस्य समूलत्वान्नवक्त्रादिविशेषवशाद्वा
धः केवलंवक्त्रादितिविशेषाद्ध्यीतरमेवाग्रूरयति सत्वा
प्रूरित्तोविरोधान्मुख्यमर्थ्यैव घसत्यत्नयावागमयति तां
त्वस्यासत्यत्वं क्वोपयुज्य नैतत्स्याहि युक्तिवशात्स्वरूप प्रती
तेर्वाधः प्रतीतिश्चाभिधात एवेतिकृत्तोमुख्यार्थवाधः
कृतोबालत्वरायाब्रह्मविवाच्यस्य कयापिगमनिकया समर्थ
यितुंमशक्यस्य वक्त्रादिवशाद्वाधातयाप्रतीतिः नत्रमु
ख्यार्थवाधाल्लक्षणाभमधर्म्मिमन्त्रइत्यादौचवाच्यस्य सम
र्थयितुमशक्यत्वाडुमस्यन्त्रेवान्वयोवाधित इत्यस्तितु

स्वार्थबाधः संबंधस्याव्रविरोधाभिधेवैपरीत्यमिति न

किंचिदसंगतं तथाचोक्तं क्वचिद्वाध्यतयाख्यातिः

क्वचित्ख्यातस्यवाधतं पूर्वत्रलक्षणान्तस्मादुत्तरत्रा

भिधेवत इति उभयनिर्गलनन्तरकतेत्यनेनकेवलंवर्ण

मात्रसाम्यंप्रतिपाद्यतेऽपित्वेतेनवल्कलव इवकाद्भी

भावोपि संकेतितमिति चन्द्रसूर्यादीनामुद्गातांप्रवृत्ति

स्तात्पर्यार्थोपिकेषुचिदित्यादिप्रक्रियाश्रयेणपदवाक्या

विधानुगुणापेन संबंध इतिवाचोयुक्तोर्थोक्तत्वात्संगतन्प्र

क्रियाश्रयेणवास्तवशब्दार्थाभिप्रायेणायोग्यासंके

तितामितिवक्तव्यात्तिरपिभाषाप्रायासंकेतितत्पदैर्लक्ष

कु.स.द.
६

9

द्वितीयार्थनिरासार्थं साक्षात्पदं चेत्साव्यवहितस्यार्थ
स्यानिरासार्थं वा व्यवाचकभावलक्षणः संकेतः गोः
शब्दस्येदं सास्नादिमत्त्वं वाच्यम् अत्र सपसास्नादिमत्व
स्य गोशब्दो वाचकः इत्येवंरूपः संकेतग्रहः अनेन वास
गोव्यक्तिषु प्रतिपिंडं भिन्नेष्वपि संकेतः कर्त्तुं न या
यति बालस्य गोपिंडे कृतः संकेतस्तस्य गोपिंडे कृतो व
हु गोपिंडेषु इह इति · लोकव्यवहारे संकेतसहाय इति
गोजातिमान्पिंडः अत्र वाच्यवाचक साक्षात्संकेतितत
यानस्योत्पत्त्यर्थं व्यवच्छेदः इति भाष्यमतेन कृत्नात्ति
गौरित्यर्थकं वाच्यं येन जातिरितिव्यक्तिः

उल्लास
२

पिंडः व्यभिचारात्रोति यत्रव्यक्तोसंकेतः साव्यवहारिकालं
व्यभिचरति तत्रोति व्यक्तोवि षयविभा गेनोक्ति यदाव्यक्ति
मात्रसंकेतितार्थत्वेनांगीक्रियतेतदाजातिगुणादि
विभक्तित्वेननव्यवह्रियतेव्यक्तिर्व्यक्तिरित्येवव्यवहा
रःस्यात् तद्रूपाधाविति नेषांजात्यादीनोपाधानां
रूपा धौवक्तव्य इष्टानन्तसंज्ञाभिधानमात्रव्यामि
व्यक्तिव्यारेवासन्निवेशयतेइत्तिपदः पर्यस्यातिपिंडस्यप
दार्थस्यप्रारणान्सद्भावत्पानुप्रददातिपस्माज्जातिंवि
नायपदार्थः स्वरूपमेवनासादयाति नगौरितिसंकेतोवात
नागौरितिकम्प्यादिविलक्षणपशु विशेषाधानहेतुः

ह्राः

भा

कुसुद॰ सिद्ध उपाधिः अन्येति अन्यथा स्वर्यमाणानुभूय उल्लास
मानवर्णसमूहस्याक्रियाबुद्ध्यानिग्राह्यं क्रमवान्नित्या २
वच्छ्वानां नैकदेशकालावच्छेदलक्षणः समुदायः सं
भवति तथाहि नखलु डि शब्दोच्चारकाले घशब्दोस्ति स्य
10 शब्दोच्चारकाले वा डि शब्दः तथा च क्रमस्वर्यमाणानुभूय
मानवर्णसमूहः शब्दः पारिभाषिकमिति अन्यथा जाति
शब्दत्वं स्यात् न तु परमाणुः स्वरूपेण न परमाणुः ता
वत्परमाणुः परमाणुत्वसंबन्धात् परमाणुरिति परमा
त्वा णुसमुदायोपि जातिलक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याशंक्याह प
रमाणावादीनामिति परमाणूर्ध्वतः परमाणवादीनाम् ॥ ज्ञा

त्ति शब्दत्वमेव गुणशब्दसंत्व पारिभाषिकमेव कारणा
दर्हि रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरमाणालीतिगुणाते

भाषा नयति नामिति परिमाणत्वम ह ह्रीर्घह्रस्वभेदाच्चतुर्विध
मिति प्रति लक्षणमिति वैशेषिके दर्शनाश्रयणात्
यद्वा प्रति लक्षणमित्युपलक्षणं प्रत्यक्षेण नानात्वरसस्य
वेशात्सुक्ष्मं नरंजायते इति वैशेषिकादिमतं
जात्युपाधिना व्यक्तिः शब्दार्थ इति वैशेषिकाः अत्र
न्य इति मीमांसकाः जातेर्विचारात् स हत्वाद्यक्तौत
त्वाणिकत्वेन संकेतस्य कल्पनं शक्यत्वाद्विक्षादिशब्दा
द्वानामगवादिव्याप्तिरपोह शब्दवाच्यः शब्दा

कुसद॰ ११ ॥

र्थ इति बौद्धाः अनुपयोगादिति प्रत्यक्षादिप्रमाणेन मुख्या उल्लासः २
स्यार्थस्य बाधोऽनुपयोगस्तस्मिन् नस्य प्रत्यक्षादिप्रमा
णबाधितस्य मुख्यार्थस्यानुपपत्तौ लक्षणीयेनार्थेन
सहयोगः सामीप्यादिस्तस्मिन् कशांल्लातीति कुश
ल इति आतोऽनुपसर्गे कः आतो लोप इट्याल्लोपः वि
वेच्याविवेचकभावादौ सहि मुख्यार्थस्य संबंधः दर्भाणां
विवेच्यत्वात् रूपस्याविवेचकत्वात् सामीप्ये इति
समीपे समीपभावे संबंधे स्रोतसः सामीप्यत्वात्तटस्य
समीपत्वं तथेत्नुपक्रमेणामुख्य इति तत्त्वादिः सान्तरेति॰ या=
सान्तरे मुख्येनार्थेन व्यवहितेन लक्षणीयेऽर्थे निरूढा

पर्यवसानं यस्य शब्दव्यापारस्य स सांतरार्थनिष्ठः अ
त्र कुंतानां कुंतिनां च तादात्म्यात् गतौ कुंता एव प्रवि
शंतीति वा कुल्पप्रतीतिः प्रयोजनं अजहत्स्वार्था ल
क्षणेत्यर्थः अन्यादिष्यते इति कुंतानाम चेतनत्वेन प्र
वेशासंभवात् गौरनव इव इति अजहत्स्वार्थलक्षणो वि
षयस्तु [illegible] व्यक्तिरूपा किंतु लक्षणा
नसामर्थ्ये जावेरतुवं घनासि आर्थ्ये प्रतीयत इत्युपा
दानलक्षणा भट्टमुकुलेन व्याख्यानात् युक्तमत्र विना
भावित्वल्लक्षणानाक्षेपेणान्यस्याः प्रतीतेः प्रविशति पिंडी
मित्यादिवत् न लक्षणोपादानप्रकारत्वात् एवं तत्तदसंभ

भिद्ये
भेदे २

कृप्रद·वा॰ द्विविधोप्याक्षेपोलक्षणामूलोविनाभावविव

क्षलक्षणक्रमोत्तर एव पक्षः नलक्षणायाःसंभावनाका
र्येत्यर्थःस्वाभाविकाव्याप्तिरविनाभावः यत्त्विवा
क्षेपलक्ष्यत्वमिष्यते नदाकिंपतामित्यादौकर्म
णानामपिलक्ष्यत्वंस्यात् इत्यनीगोरनूबंध्यइति
सकुलदर्शिनोपादानलक्षणोदाहरणस्यपीनोदे
वदत्तसिकुलदर्शिनिदृष्टान्तमपिह्युपाययिष्यन्ता
ह पीनोदेवदत्तश्रुतिष्वन्ताव्याप्यप्रतिपत्तेरिति दृष्टःश्रु
तोवाव्योऽन्यथानुपपद्यतइत्यर्थपरिकल्पनम
र्थापत्तिरितिभाट्टाविह एकत्रदृष्ट इतिप्रत्यक्षानुमानतोपमा
त्य

मार्थापत्त्यभावलक्षणाः पंचभिः प्रमाणैरूपलब्धः प्राधान्य
ख्यापनार्थं शब्दस्य भेदेन निर्देश इति स्फुटत इति शाब्दल
क्षणेन प्रमाणेनाप्तेनोऽर्थो वक्ताविशेषः अन्यथानोपपा
पद्यते अर्थापत्तिर्व्यवस्थाप्यमर्थमंतरेणानुयुज्यत इति
पार्थस्यकल्पनासार्थापत्तिः तत्र प्रत्यक्षपूर्विका यथा
मंत्रस्तब्धोऽग्निर्दहतीति न रूपमात्रेण दाहक इति वि
स्फोटदाहकार्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्याग्नेर्दाहिकाश
क्तिः कल्प्यते सा प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः न चेदम
नुमानं शक्यः स्वप्नेऽप्यनुपलभ्यत्वादन्वयव्यतिरेक
ग्रहणासंभवात्कार्यलिंगत्वायोगात् · देशांतरप्राप्त्या

स्व

ह.स.द. आदित्यस्य गतिक्रियामनुमापयन् गमनशक्तिः क उल्लासः
१२ ल्प्यत इत्यनुमानस्य विकासः एवमन्यापि ज्ञेया प्र २
13 भाकरास्तु इष्टः श्रुत इति श्लोकप्रसिद्धा उपलब्धिमा
त्रेवर्तन इति व्यावहृतेनतेन श्रुतार्थापत्तेरोदाहरणे भुंक्ति
इति शब्दः कल्प्यते अर्थापत्तेरुदाहरणं भोजनमर्था
एवनस्यैतिरात्रिभोजनस्य गंगाशब्दस्तु लक्षणया
लक्षयति स एवं गंगाशब्दः पावनत्वादिव्यंजनव्यापा
रेण प्रतिपादयति तल्लक्षणा व्यापारेणालक्षणायास्त्वार्थ
समर्पणा तेनोपलक्षितालक्षणा लक्षितलक्षणा ल
क्षणानेनितटादिरूपज्ञानेन उभयरूपेति उपाद

नलक्षणालक्षणालक्षणाचउपचारोपि भिन्नत्वेन
प्रतीयमानयोरैक्यारोपरूपउपचारः यथागौर्वाही
कः आयुर्घृतमिति अत्रवाहीकघृतयोर्गोआ
युषीउपचर्येते तेनाभिन्नत्वात् अभिन्नत्वमेवप्र
तिपादयति अत्रनयोरित्यादिना भेदेतयोरितिशुद्ध
भेदयोः लक्ष्यस्येति तटस्यलक्षकस्येति गंगाशब्द
स्यतटस्यचाभिन्नत्वेन तटस्यलक्षणाशुद्धेति मह
मुकुलमतं इषितं गंगागतत्वात्हि पावनत्वादयस्त
टेप्रतिपादयितव्याः तेचतटस्यगंगारूपत्वप्रतीतौ
प्रतीयतेतेन भेदस्वभावे तटस्येयमितितटस्यत्वप्र

तिपादनमयुक्तं विषयीगवादिः विषयोवाहीका
दिः तथाशब्दः समुच्चये चकारो पमारगोगवादिः
कारोपविषयोवाहीकादिः अनपह्नुतः अनिगी
र्णस्वरूपः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेक
स्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यं विषयवि
गरागोनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिरागोध्यवसानं गौ
र्वाहीक इत्यत्र गोरगी स्वरूपा गोरयमित्यत्र गोरगीसाध्यव
सानात्त्वार्थेतिस्वार्थोगोशब्दस्य गोपिंडः अत्रपरार्थेति वाहीका
दौसाधारणोत्तिगोर्वाहीकस्य च गपाणज्ञा आद्यायां परार्थ इति वा
हीकस्य अनभिधेयेति अनभिधेयं जलं नेन विनाभूतं तस्य वङ्गती

रंतस्य प्रतीतिः — अत्तरंतांतरं अविनाभावः तत्रभवत्तांतरीय
मेवतांतरीयमेवतांतरीयकं तस्यभावो नांतरीयकत्वं व्याप्तिः
तत्त्वेतिनांतरीयकत्वेनाविनाभावेनेति ज्ञाप्यव्यंजकौ तत्र दूषे
ति गौर्वाहीक इत्यत्राभेदाव गमइत्ति गौरिवायमित्यत्र कान्ये
ति तीरादिवैलक्षण्येन अव्यभिचारे भिक्षायुर्घृतमित्यत्र
आयुरेवेदमित्यत्र च यथा घृतमायुःकारकं न तथा ह्लीरत्वादि
भायुरूपाद्धेनव्यभिचारे नीति अत्र तत्पुरुषाणामाहृदं इपर्यन्त्या
दिदेउपचरितः तच्चार्यदायि सर्वं व्यंग्यं अत्र पुरुषस्य स्वामि
भावात्पुरुष पनराजन्युपचरितः क्रालं घतीया तत्त्वादि
लक्षणग्रहस्तइति हस्तावयेन हस्तव्यापारं करोतीति साम

कुसद· पद्यादिव्यंग्यं इह हस्ताग्र हस्ताग्र इतिप्रयोग द्वयं दृश्यते उल्लास
१५ तत्राद्यषष्ठीसमासः द्वितीयेऽसमानाधिकरणो विग्रो २
ग्राह्य समासः तत्र च हस्तावयववैयर्थमात्रे हस्तशब्दोऽग्रमोद
15 ग्यहस्त्यादिवद्वयवेसमुदायोपचारत्वाद्भुज्जतेनत्वकंवा।
मनेनहस्ताग्राग्रहस्तशब्दोऽग्रस्य गुणिनो भेदाभेदाभ्या।
यम मित्यर्थः तन्वकम्प्यादिति · कार्यकौशल्यादिव्यंग्यंस्र
त्र धारकर्मकिरत्वादत्तत्वात्तवानुच्यनेऽन्याद्यभेदाभ्यां
भेदाभ्यांस्त इतिलक्षणा व्यंग्यरहितारूढिलक्षणाग्रत्र
वाच्यासमानत्वेन रूढितिप्रतीतिर्लक्ष्यस्य तत्रव्यंग्यस्या।
गूढ= रूढत्वमितरलक्षणत्वेप्रयोजनमितित्तयाप्रयोजनंव्यंजन
१·३

व्यापारमपहायव्यापारांतरेणनावगम्यत इत्यर्थः। अयोज्

नस्यगूढागूढत्वेध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर्विषयविभा

गार्थं व्यंग्यस्यहिगूढत्वेध्वनिरगूढत्वेतुगुणीभू

तव्यंग्यंवक्ष्यतेविकासिनामीतिविकासःपुष्पधर्मस्ते

नगतिमा[illegible]त्वंलक्ष्यतेऽत्रसंकुचितत्वंसंबंधोह्यघत्वस

दृशित्वादिव्यंग्यंबाधितेतिउचितप्रकृष्टाभिलाषादि

व्यंग्यंसम्यक्पालितेतिसकलकामदं[illegible]गवाग्धरात्व

व्यंग्यंअपास्तेतिअन्तरागान्निभाप्यतत्वंव्यंग्यंकुलि

नेतिअपालिंगनयोग्यत्वंव्यंग्यन्तरवशीतोनिस्पृहे

णीयत्वंव्यंग्यंअत्रविकासित्वलिनप्रस्तुतत्वंबाधितले

रस्मदः
१६
16

नापन्नत्वं एवं समुदलितत्वं वाह्निनाड शामितत्वादिलक्ष
तिप्रयोजनत्तेयामेवाविसंविज्ञान पदनिबंधनं लोकोत्तरं
सातिशायकत्वं तथाहि धर्मि धर्मभेदाद्द्विविधं लक्ष्यं तत्र धर्मी
यत्र लक्षितेन तु धर्माः प्रयोजनं यथा गंगाशब्देन तटे
लक्षिते पावनत्वादयः यत्र तु धर्मी एव लक्ष्यो न तत्र धर्मान्त
राभावात् अपि तु तत्र तेषामेव सातिशयत्वं प्रयोजनं एव
मिहापि बोद्धव्यं उपदिशन्तीत्यत्राप्रयासेनाशिक्षितादान
मभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयते अत्रोपदेशो नाज्ञातज्ञापनं ल
क्ष्यते सामान्यविशेषभावः संबंधः अज्ञातज्ञापनविशे
षो हि उपदेशः अनायासेनाशिक्षितानां बोधन अत्रेति

उल्लासः
२

व

तत्रशब्दार्थेहृत्तेः फलेसर्वेध्यते तद्धर्मोध्यभ्रः स्तत्रेतिव्यंग्ये
यस्येतिव्यं ग्यस्यफले प्रतिप्रयोजनेपावनत्वादौविषयेल
क्षणातावदस्मरव्या एवंविषयोव्यापारः ध्वनजनप्रयोजना
व्यापारमित्यर्थः शब्देति गं गाशब्देनततप्रतिपत्तिः प्रयो
जनप्रतिपत्तिःसमयाभावात्संकेताभावात्गंगाशब्दा
दस्यपावनत्वार्थः त्रयमितिमुख्यार्थवाधेसंबंधे
प्रयोजनेचसतिलक्षणाप्रवर्ततेनचप्रयोजनेलक्ष
पितव्येत्रयमेतत्संभवातिलप्पाचेतितव्याहीत्यर्थः
लक्ष्येन मुख्यमिति ३ दं प्रयोजनस्यलक्षणीयत्वसं
भावनायामुक्तंदं नचप्रयोजनेलाक्षणिकत्वेत्रयमे

त्वं

नत्संभवतीति तथाहि तटादेर्लक्ष्यस्य बाधे प्रयोजनं लक्ष
णां स्यान्नत्वतदभिप्रायेणामुख्यार्थबाधोपघटमे तत्प
दैर्मुख्यो पर्येलक्षणीयत्वात् नापि तस्य बाधस्तस्य
बोधाधिकरणत्वोपपत्तेः नापिच संबंधानिमित्ताल
क्षणा प्रयोजने प्रवर्त्तितुं नार्हतीति तटादेर्लक्ष्यस्य
पावनत्वादेः प्रयोजनस्य संबंधाभावात् न
चगंगागतैः पावनत्वादिभिस्तटकाश्चित्संबंधः
अत एवतटस्य लक्षणाप्रतीति प्राक्सूचितं किंच प्र
योजने तल्लक्षणीयेलक्षणात्वात्त्वे प्रयोजनं मार्ग
णीयं नत्वतदातिनापि युज्यतेवद्वयमारावीत्यान

रस्या प्रसंगात् एवं तात्रितयाभावात्प्रयोजने लक्षणा न
युज्यते अपि च लक्षणीयेर्थे शब्दस्य स्खलितगतित्वं
प्रतिपादयितुमशक्ता भवति कुतस्तथा प्राक्तनाय
लक्ष्यस्य प्रयोजनसाकांक्षत्वं च प्रयोजनं प्रतिपा-
दयितुं पादोलशक्तो निराकांक्षत्वेन तत्रैव विश्रान्तेः
मुख्यार्थे वा धत्ते स्खलितगतित्वं न शक्नीयं वा-
व्याभिप्रायेण तु स्खलितगतित्वमिति महाननयो
र्भेदः तस्मात्प्रयोजनलक्षणायामसंभवव्यंजनमेव श
ब्दव्यापार इति स्थितमत्रैवेति लक्ष्येपन्नास्मिन्नीति फले
प्रयोजनामीतिपावकत्वादि लक्ष्यं न मुख्यमित्यादि

नावाक्यपंचकेन मुख्यव्यापार्यत्वं तद्बाधः मुख्येन सहलक्ष्य
स्य संबंधः प्रयोजनं सपलक्षितगांतित्वं नाम मुख्यार्थबाध
न्देत्वयसव्यपेत्वात्वेनविधकत्वं नच प्राप्तः सर्वालक्षितगांतिरि
त्येतच्चावश्येनापीति तद्भिवर्तितवैधर्म्यं दृष्टांतः पूर्वस्
वस्योत्तरोत्तरापोदितानवस्था मूलक्षतिकरीमाह
रनवस्था हि हूयमाणा सा सिद्धौ त्वरू व्यापिनानवस्था
निवर्तते प्रयोजनेन सहितामिति काश्चिदृपात्तु गंगायां
घोष इत्यादौ पावनत्वादि प्रयोजना बोधीकमेव तत
दिलक्षायिष्यते तस्यैव प्रत्ययपत्वात् एवं च नास्ति व्यं
जनव्यापारस्य विषय इति तत्राप्युच्यते लक्षणायाः प्र

योजनं प्रसक्तं तल्लक्षणाच शब्दव्यापारः व्यापारश्चाविष
यनिष्ठ एव तन्मुखेन प्रतीतिलंभात् विषयश्चात्र प्रत्ये
यत्वात् यत्नीविगोचरत्वेन संपाद्यत्वेन एवं च लक्षणा
याः प्रयोजनमिति निर्भरान्तो यादृशी लक्षणा तादृश्याः
प्रयोजनं वाच्यं प्रत्येयमिति स्फुटार्थव्यापारस्वरूपोक्तल
क्षणान्तस्यागर्भीकृताविषयायाः प्रयोजनेनाविचार्ये
कोवसरः प्रयोजनस्य लक्षणाविषयत्वात् गर्भी
कृतं गृह्णाति विषयस्य प्रयोजनं न तत् प्रयोजनं विष
यः नन्तु प्रत्येयतया विषयत्वेन विचार्यं लक्षणातद
तिरिक्तव्यापारान्तरस्य विषयो भवितुमर्हतीत्युक्त

रकालिकत्वात्तु॰ तत्रव्यापारान्तरंव्यंजनमेवपर्त्ताद्द

शीचोपपत्तिर्ग्रन्थकृताऽस्माभिश्चस्वेनप्रकाशितापूर्वं
चयत्केश्चिन्नुर्जितत्वयद्यत्प्रयोजनंतत्तत्साध्यंयथा
पाकरादिफलभूतस्वेदनादिलक्षणप्रयोजनंचपा
वनत्यादिलिंगस्यापर्यालिङ्गत्वासाध्यत्वप्रतीतिरित्या
दित्ततत्साध्यस्य धनेनासिद्धःसाधनत्वान्नियत्येवावि
नचाविषयत्वस्यासमर्थ्यनान्निरसारमेवेतिन्नेहवि
स्वारितं यच्चोद्भूतःपाकाविषयत्वमुच्यतेनतदुक्षप
त्यात्प्रतीतिगोचरत्वात्प्रतीतिगोचरत्वेनः
प्रकृतानामित्यतंडुलसमर्थ्यसामर्थ्येनेन क्रमेनेपावन

न

त्वादिविशिष्टे लक्षणामित्यं ज्ञपयन्ति । अत अन्वयप्रभवा
ऽन्वयपर्यवसायिनी च लक्षणा अन्याय्यान्यन्यथा तत्र
श्रयणस्यातिरिक्तकत्वं स्यात् । एवं च मुख्यार्थबाधा-
पर्यवसायिनान्वयेन समस्यापि तल्लक्षणायां येन
विनान्वयघटनं न स्यात् तदेव विषयीकरोति । नातिरि
क्तं किंचित् । कठिनद्रव्यं तटादिकं विना गंगायां घो व
ष इत्यादौ नास्त्यन्वयः । नलपावनत्वादिभिर्विनाऽस्तीति त
देव लक्षणायां नलपावनत्वादिप्रयोजनमस्तीति न
त्र व्यंजनमेव साधुत्वान्नेति ज्ञायते तेन नेति ज्ञानप्रमा-
णां प्रत्यक्षादेरिति ज्ञानस्याभावादयः प्राकट्यनामहे

हस्त० य धर्मज्ञानफलमाहुः वैशेषिकादयस्तं संविन्निरू उल्लास
२० पज्ञात्तद्धर्मश्शब्दस्यमुख्योव्यापारोगमिधावाक्या २
र्थव्यापारस्तात्पर्यम् तात्पर्याद्व्यंपाठलक्षणी
20 यव्यापारमिति० लक्षणीयव्यापारोलक्षणा व्यंजना
हुधा शब्दगताऽर्थगताचतत्रतावच्छब्दगतांप्रति
पादयितुमाह अनेकार्थस्येति अर्थ इति प्रयोजनं
भव च्छेदस्य प्रयोजनकत्वात् लिंगं चिह्नं मकरस्य
कामचिह्नत्वात् व्यक्तिः प्रतीतिपरिकार्थव्यंजनंस्त्री
पुंस्त्वादि लिपि एनावद्युक्तिवचन इति वत्तदुक्तं
दिग्भागसेनेनसंवादरूपयोः श्लोकयोर्मूलकारिकात्व

त्मं निरस्यति शंखचक्र इति विग्रहयोगोपि विशे
षप्रतीतिकृत् प्रसक्तिः एवं कत्वात् प्रतिबंधस्य
तद्वत् शंखादिप्रसक्तिरस्ति हरिशब्दस्यानेकार्थ
त्वेपि शंखचक्रयोः संयोगादसंयोगाच्च हरिशब्दे
नाच्युत एवोच्यते कपित इति भवकोपलद्वारांवि
हं सम्पृष्टस्याचेतनस्य कोपाभावात् पाठ इति इस्का
रस्य निरस्तनिवारस्य गार्ग्य [illegible] विधेः पात्यर्थः रा =
अत्र पातरवराणमुच्यते [illegible] अनेक प्रकारं [illegible] अपि
तामुरवमपेक्ष्यापि त्यात्मा [illegible] नियम्यते इंद्रः
पाकारिरिति इंद्रः शक्रः शास्ता पिता यस्येति विग्रहः

कुसद. योगिकोद्दशत्रुशब्दोग स्तते शातयिताशत्रुरिति इंद्रस्य उल्लासः

२१ शत्रुरिंद्रशत्रुरितितत्पुरुषः बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमि २

21 तिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंभवतीति · इन्द्रशत्रु

वे युदात्तोभवतिशेषोनिघातः अन्तस्याद्युदात्तत्वंविज्ञाय

बहुव्रीहिपर्यवसायः तत्पुरुषस्य तु समासस्येतिसामा

न्यसूत्रेणान्तोदात्तत्वशेषनिघातः एवंस्वरविज्ञा

यतत्पुरुषार्थावसायः उदात्ताद्यपेक्षयैवमुच्य

तेस्वरमात्रेणकाव्येप्यस्ति मध्यामिकोऽस्वशान्तमि

त्यादौकाकुस्वरेणार्थपर्यवगतेः विशेषप्रतीति

कृदितिविरोधाभावाविशेषप्रतीतिहेतुः ततस्याका

ऽवेदमत्र स्वरो दृश्यते न काकुस्वरो विशेषप्रतीतिहे
रितिचेत् अपि चोदाहृतादिः काव्ये न विशेषप्रतीतिनि
मित्तं तस्यापि काकुस्वरो विशेषप्रतीतिहेतुर्भवति
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपादिति स्वरस्यावृत्ति
मयि जीवति धार्त्तराष्ट्रा इति पृथ्व्यप्रकोपात्वेन दर्पाद्
घोरात्रात्रादिनिषेधः काव्ये कृतं भद्रेति भद्रः कल्याण
प्रकृतिः द्वाहत्तिनां विशिष्टानां निष्प्रमभद्रो मंदो त्स
गश्चैव संकारवाक्ष्ये जातये; चत्वारः करिणास्त्वा
सांभद्रोत्त्रमंद एव वयः इति द्वितीय उल्लासः २
अर्थानि वाच्यलक्ष्यव्यंजकानां च: परप्रतिपत्तये

र.स.द. गाकमुच्चारयति सवल्लाकालादेरिति आदिग्रहणा उल्लासः

२२ च्चेष्टादिपरिग्रहः आदिग्रहणान्रूधकंपमयम् २

नरदूंदाविमत्रसंज्ञालीलापद्मन्यमीलयद्विती

22. गीतानिवेदितानिः श्वासितेन सोऽप्यारोप्य वापरः अः

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः

गमकत्ववाच्यसहितोऽन्यस्यास्त्विधिः क्व इपङ्कुलामिति

वकाचिददविनीतावघूङ्कत परपुरु यसंभोगात्

विशेषापह्नवेनाभिधत्ते नस्य क्षुद्रमारांतरादे

वगतेऽसतोर्वेति तयस्यन्तर स्पस्यप्रतिभानुषात

तस्यापिशस्याद्बोर्ध्यरतापलापव्यंग्यप्रतीतिः ओत्रिस्राः

मिति यथा दयिताविरहे ऽौत्रि ग्रादिमां वा धनेत्तयात्वा
मपिपरिभवन्तीति तथ्याविधहूतीरूप वोङ्गव्यवेशि
षुणाद्ध्यत्याः तत्काम्तुकोपभोगरूपस्य व्यंग्यस्य प्रती
तिः तथ्याम्रत्वामि त्यत्र कन्दुके श्रीपांचालतनया
द्रौपदी करुख्याति प्रश्नमात्रेण काकोविं श्रोतायया
मपिसि ज्ञत्येव तथ्याग रुर्मयि खेदभज श्रीत्तिम्त्र
त्रमापिरखेदोन युक्तः कुरुषु ठयुक्तश्रेत्ति प्रतीयमा
नध्वनित पेवक लक्ष्मते प्रश्नमात्रेण पीत्रित्वामे
व एधामि किं मपि कोपं भजन्ती त्यादि प्रश्नमात्रं
ननूच वाक्यस्य कथमेवोदाहरणान्यतापिवा।

कास्यैवसामर्थ्यात् आकांक्षायोग्यतासन्निधान
वशात्परस्परसंबंधात्वारोहेवाक्यमितिचेत् सो
पिसर्वत्राविद्यतेइतिकोत्रविशेषउच्यते वाक्यस्य
सान्वितप्रयोजकंचसर्वमत्रवाक्यमुच्यते यथात्र
वत्तइ आइ इणिहं इति एवंचव सर्वत्रीति प्रसंगः
अन्यैवेति अत्रैतदान्याहदृष्टिरिदानीमितरेत्येव
रूपवाक्यवाक्यवैशिष्ट्यस्यव्यंजकत्वंउद्देश इति
न ह्यत्रवक्तृतप्रयोगः नापिवाक्यपदानां व्यंग्यं प्र
धानंकिन्तुकदलीकुंजयोर्निर्जनावलोकनवार
निवारणाभावप्रकाशनाभ्यांवाक्योःस्फुरत्वेद

छेदित्विनवा।मोद्दीपकत्वाद्यत्नसामग्रीप्रकाशकाक
वर्णनीयोदृष्टादेष्ट रूपवा च्यार्थवै।शिष्ट्यंनेत्तना
यिकायांस्से केत्नस्यास्तया त्यारत्ना र्थप्राविशेतिः
मन्यते नवा भवान्तिविश्राम इतियथाविसंस्था
यामवसरोभवत्येवेतिविवादिनंतेप्यापित्तद्व
मानं परस्य तद्दशाग्ययं भवतीतिन यत्युक्तंकत्र
वान्यस्तत्टस्थः परपुरुषः कत्रप्रच्छन्नकाम
का।काविद्रिशो समी। भाजिसन्तिसारेवीप्रतांमां
मापांपठंनीद्दिवेदाविहारिनगाविलोकयन्तसह
चरस्त्रंन्तुप्पोलीसोद्रत्यत्तप्राच्येवोधिरास्यान्तिध्या

२४

संकेतकालइतिव्यंग्यमर्थंप्रत्यायतिउपपत्तिमितिकत्र
प्रियागगनरूपप्रस्तावबोधिसमादनिरस्तरसाव्यंजनं
परस्परेतितत्वमुद्दिश्यमर्थमेवकृशामितिध्वन्यते
त्रानीत्तामितिगृह्यमाणछेत्यनेनकाचित्कलेइति
सर्वैस्तामितेसानितिनिवारितामितिकलकलरहिते
समये—गंतव्यंसंकोचितेइतिस्पष्टकमालिंगनं
ध्वन्यते ननुसर्वेषांगायशीर्षानामितिद्वितीयेव्यं
जकत्वप्रदर्शितंकिमिदानीमपीत्यपरमाकयाहनिरा
कांतेतिन्ययोइतिमहामितिनिपात्तत्रावयोरि
त्यत्राप्यैस्मेतिउव्याख्यायमानेव्यंगपरस्यामिधेय

त्वमेवस्यात्र अन्नवृत्तकृवोद्भव्यवैशिसान्माशायिस्ते।

इतिनिषेधरूपवाच्याद्विधिरूपस्य निधुवनापरमरू

पव्यंगस्यप्रतीतिभाक्त्वमुक्तटस्यपरस्यप्रान्तीतिः द्विव

सकामिनीसांप्रतंनिधुवनान्तरायकारीकान्तिमत्तो।

द्विवसः तस्मात्त्वलोकयपरस्परनिधुवनाविनोदस्तद्दि

वसोनिवाहनायइत्यर्थः रात्रावधिकस्मरावेशाद

धरात्र्याविभागनाभिज्ञामाशायिस्त्राइतिकिंतुस

कलापियामिनीनिधुवनविलासेनातिवाहनीया

एवमत्यापिद्विकभेदास्त्रिकभेदाघ्रस्वयमभ्यूह्याः

तदेवंद्वितीयोत्वन्सेप्रयोजनस्यव्यंग्यत्वसमर्पनो।

काव्यप्रकाश०
२५

25

उल्लासः
३

नाविवक्षितवाच्याख्ये द्विप्रभेदे ध्वनौऽप्यर्थस्यापि व्यं
जकत्वं प्रतिपादितं तद्वत् विवक्षितान्यपरवाच्या
ख्यस्य ध्वनिभेदस्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे ऽप्य
ब्दशक्तिमूलाख्ये वर्तनेन शब्दस्य व्यंजकत्वमुक्त्वा
नन्तरं तृतीयोल्लासे संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे
शब्दशक्तिमूलाख्ये वर्तनेनार्थस्य व्यंजकत्वं प्र
काशितं तद्वदनेन व्यंजकत्वनिर्णयो ग्रंथकृता
कृतः केवलाविवक्षितान्यपरवाच्यस्यासंलक्ष्यक्रम
व्यंग्यप्रभेदे ऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यंजकत्वस्या
उक्तत्वाद् व्याप्तिव्यंजकत्वानिर्णयस्येति निर्वि
च्या

मेतत् यद्यपि रेव्यक्तिरेव सेत्यलंतरं चित्रवृत्तिविशेष
स्य रसादेः प्रतिपत्त्याविभावादिव्य एवापि व्यक्ति
रर्थरसाश्रयेति कारिका पठनीया इति तृतीयउ
ल्लासः ३ धर्मिणि प्रदर्शिन इति यद्यपि च तददोषा
विति सामान्येव इदमुत्तमभिन्निविशेषेण धर्मी
प्रदर्शिनस्तथापि यावद्वातस्य प्रभेदान प्रदर्शिता
स्तावत्सम्यक् प्रदर्शितो भवतीति तन्मुखे
न तत्प्रदर्शितं क्रियते न तदाह अविवक्षित वाच्यइत्या
दि अविवक्षितं बाधितत्वात् एवं विवक्षितमबाधि
तत्वात् तत्रेति ध्वनौ वक्ष्यति वचनम प्रतिपादे

पुरुषस्यादाना भावान्न वचनविशेषउपदेशोलक्ष
ने सामान्यविशेषभावः संबंधः प्रयोजनंवव
क्तुर्विनयप्रकाशनं यद्वामया यदुच्यते तत्सर्वमुप
देशरूपंजानीहित्यादिशब्देनात्मीयांमतिमित्यने
नप्रमाणापरिगृहीतामतिर्लक्ष्यते सर्वोहिआत्मीयां
मतिमांस्तत्त्वइत्यनुपपत्तिः सामान्यविशेषभावः सं
बंधः फलंतुसकलवादिजयः अस्यासयेतिमूर्त्तधर्म
स्यादानस्यमूनावसंभवोन्तश्चिमावंलक्ष्यतेहेतुहे
तुमद्भावः संबंधः गृहीतापत्तिनिर्णयात्त्याज्यमितिकं
म्यं उपकृतामितिमित्रत्वेनाद्यपकारिणा उपकारित्वं

युक्तं श्रुतिरस्वार्थासंभवादविवक्षितवाच्यं सदिदं वा
कांश्चतुल्वामित्रत्वयोश्चैवैपरीत्यस्वं बंधादनुपकारि
सन्या लक्षणाय युक्तपूर्वप्रतीतिनिरूपप्रयोजनं व्यनक्ति
अन्यपरं व्यंग्यनानत्वे राव्वा वास्यितं नकप्रत्या
वृत्त्यगुणीभूतव्यंग्यत्या येनवाच्योन्मुखं वाधि
८ तत्वं च क्वचिदनुपयुज्यमानत्वेनैव पर्यायेन भवति
येपर्यायमन्वयवा धात् पूर्ववाच्यमर्पयतिरसं
ब्रामिनं परिराणंतत्र वाच्यस्यानुपपत्त्याभावाद्
तद्धर्मिरूपतयालक्ष्यप्रतीतिवेलायांनपरित्या
गः किंतु तत्सहितस्यलक्ष्यस्य प्रतीतिः नत्वादप्र

च्युतो धर्मीभिर्हि परित्यागमलक्षणां उत्तरत्वेनानुपपद्य

मानत्वाद्वाच्यस्यात्यन्तं तिरस्कारः यस्मिंश्च वाच्यं

तेरेवाच्यं परिहरन्तं तद्योग्यभेदेन व्यपदिश्यते धर्म

रूपेण द्वयं व्यंग्यस्य तत्तदतिशयमात्रस्य भावत्वादि

तु तं रूढव्यंग्यस्य ध्वनेः इति एतद्धर्ममेव तज्ज्ञरूढम्

रूढं वेति प्रयोजनस्य सर्वं व्यपदेशाः त्वामस्मि व

चीत्यत्र यं प्रतिवक्तुमारब्धं तं प्रतिवक्तव्याद्वरत्व

वकथनीयामिति वचांसि व्यर्थत्वादनुपपद्यम

मानि उपदेशादिरूपतया तत्र उपदेशस्य लक्षणत्वेऽपि

मध्यसंविज्ञानपदमिति व धनवाच्यस्याघात्वाचय

त्तिरिक्तातिशायित्वाद्व्यंग्यत्वं एवमुपकृतमित्यादौ
उपकारसौजन्यसुखित्वादिभिर्धर्म्मैरपि वैपरी
त्याद्पकारदौर्जन्यदुःखित्वाद्यो लक्ष्यंते तदपि
तेष्वमेवसातिशायित्वप्रतिपादनाद्विपरीतलक्षणा
मेव व्यंग्यत्व व्यवहारः वक्त्रादिवैशिष्ट्यलक्ष्यक्रमे
ह्यपामुख्यार्थवाधकात्तप्यो प्रागुपपादितं
असंलक्ष्येति विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी
रसादीनांप्रतीतिरितितत्प्रतीत्योः कार्यका
रणभावेनावस्थानात्क्रमोवश्यंभावी सतुला
घवान्नप्रकाश्यते — असंलक्ष्यक्रमोव्यंग्यः २

या

त्त

सम्भावेतिभ वद्वांत्यादिरिति रसस्यपठमकथ्रवतिरं
तराय प्रतीतिचवीररागियत्वंति रतिस्थायस्यपशांत्या
घातिस्थायाभावः स्तन एववविरोधांगांगिभावोरस.
स्यांसंभावितीत स्यपापिगतत्वेन कौश्चिम्नवा.
स्वापितीत्यक्रमइतिरसादिरूपोऽसंलक्ष्यक्रमो
व्यंग्योपिध्वनिव्यवहारप्रयोजकस्तत्रएवध्व
निकृताध्वनेरात्मांगिभावेनभासमानोव्यव
स्थित इत्युक्तम् रसादिव्यतिरिक्तत्रपक्षाव
लयम्प्रदर्शयति उत्पत्तिपक्षः अनुमितिपक्षः
भावनापक्षः व्यक्तिपक्षश्चेतिक्रमाद्येपक्षोरसस्य

स्यायमर्थः विभावस्य स्थायिना कार्यकारणभावल
क्षणसंबंधरूपात् संयोगाद् रसनिष्पत्तिः अनुभावानां स्थायि
न गम्यगमकभावसंबंधरूपात् संयोगाद् रस
निष्पत्तिः व्यभिचारिणां स्थायिना पोषकभाव
संबंधरूपात् संयोगाद् रसनिष्पत्तिः द्वितीये विभावा
दीनां गम्यगमकभावाद् रसनिष्पत्तिः निष्पत्तिर
नुमितिः तृतीये विभावादीनां संयोगात् साधा
रणीकरणाद् रसनिष्पत्तिः निष्पत्तिरत्र भोगश्च
तुर्थे विभावादीनां संयोगाद् व्यंग्यव्यंजकभावाद्
रसनिष्पत्तिः निष्पत्तिरत्राभिव्यक्तिः निष्पत्ति

रत्ति लोल्लटमते कार्यकारणभावेन तत्र ज्ञापकभा
वेन पोष्यपोषकभावेन च यथाक्रमं विभावादिभिः
स्थायिनस्त्रिप्रकारः संबंधः संयोगः तत एव निष्प
त्तिरपि त्रिविधैवात्र पदे व्याख्येया तत्र चानुकार्ये
संभवन्नस्थायिभावः उत्पत्त्या स्थितोऽनुरव्यक्त
यारसः अनुपस्थितस्यापि नर्तकेऽनुपचारेणरस
स्थितिरिति श्रीशंकुकमते तु कारणकार्यकारि

सह

णोऽस्तोकेगमकत्वेन प्रसिद्धानां सेतुकृत्रिमत्वेन व
मत्कारहेतुत्वादलौकिका विभावादिव्यपदेशभाजः
स्वत्रैनिर्दिष्टाः ते रेव स्वासंभवितोऽपि स्थायितोग

स्यागमकभावलक्षणः संबंधः संयोगः ततोरसस्य
निष्पत्तेः प्रत्येयतया वास्थितिः साक्षानुकर्तुः विष
या सामाजिकसंवाधिनी च उभयत्रोदृष्टयाद्वारस
संवित् न अनुकर्त्तारामत्वेन प्रतीतोरससोविद्वि
षयः रामत्वेन च प्रतीतिः काचित्क्षमाकु साच
द्विधारामएवायामित्यन्यरूपत्वन्याकृत्याएका
ग्रयमेवराम इत्य प्रत्यक्षत्वव्याकृत्याद्वितीया
द्विविधापिचनेहास्थिता ग्रवधारणात्वेना प्रती
तेः काचित्पुनर्मिथ्यापतरामोयामितिप्रतीतो
उत्तरकालिकोरामोयामितिवा घकप्रत्ययतोग्नवः

[illegible]

सापिप्रकृतेन स्थिता बाधोन्नातू काचित् दोलायमानोभ
यकोटिसंस्पर्शेन संशयप्रतिपत्तिस्वभावा संशयोपि
द्विविधः रामोन्यो वेति विशेषसंशयएक रामः स्या
न्नवेति सत्तासंशयो द्वितीयः तत्राद्योपि सफल
त्वेनासंभाव्यमानत्वान्न संकलितः द्वितीयस्तु संभावि
तो मिथ्यासंवेद्यत्वान्निराकृतः काचित्सादृश्यप्र
तीतिर्यथा रामसदृशोयमिति सापिसदृशवस्तु
द्वयप्रतीतिपूर्विकाभवेत् तत्तदभावादिहनास्त्ये
वं सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्योविरामो
यमित्यध्यवच्छेदपरिहारेणाचिन्तनमगेव प्रतीतिव

30

नटस्थायाभावेपि नटरगोयमिति वह्यवास्यितताप्रतीति
रपह्रवमां यत्त्वाल्लोको नटरता मेव प्रकाशयति अ
नश्रसामान्यरूपतया रा मत्वेन प्रतिपन्नेनटकर्तरि प्र
तीतैर्विभावादिव्यपदेश्यैः कारणादिभिः कृत्रिमै
रपि कृत्रिमत्वेनाप्रतीतैस्सविषयमानोपि सामाजिके रु
पायबलाद्ध्रियमानत्वेन संभाव्यमानः स्थायीभावो
रसः स चानुमीयमानः स्थायी सिद्धरूपस्य त्वन्का
रिवैनुदरोपन्नसाध्यमानतयानुमीयते अतए
व रसस्य रसनीयत्वाच्चमत्कारानैकप्रकारत्वात्त
थाव्यपदेशश्चेति भट्टनायकमतेन रसस्योत्पत्ति

प्रतीत्यभिव्यक्तिपदाभ्यूह्यपित्वाभोगपदन:प्र
तिष्ठापितः तत्रोत्पत्तिर्वाहितालोलटेन विभा
वैर्वोत्पत्तिरंगीकृता अनुभावव्यभिचारिभि:
ज्ञाप्यज्ञापकत्वेन पोष्यपोषकत्वेन चाभ्युपेतत्वात् प्र
तीतिस्त्वनुमानरूपा श्रीशंकुकेनांगीकृता अभि
व्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्थायिनो ध्वनिवादि
भिरभ्युपगता नैतत्त्रयमपि रागं मपदम रागामित्यसार
धारणा हृदयसंस्पर्शित्वेन तस्याभावेन रसत्वीय
न परगतत्वेन ताटस्थ्यात्सन्निकर्षत्वाभाव एवं क्व
चिद्व्यक्तिपक्षेऽपि विषयार्जनतारतम्यादपि रसानां

यत्वाभावः तत्पदत्वयं त्यक्त्वा भोगपदोंगीकार्यः भोग
श्च यरोत्क्रमान्निर्वृत्तिपर्यवसायीजननादिभिर्लक्ष वि॰२
णः तेषां देशकालाकारनियमेन प्रवर्तनेरुक्तहृद
याकाराक्रांतत्वात् तत्स्पष्टतद्विलक्षणत्वेनालौकि
कत्वादुक्तदोषानिक्रमात् तथाहि· काव्यात्मनः
शब्दस्य त्र्यंशो व्यापारः अभिधाभावकत्वभोगप्रभुमित्र कृत्वाख्यः
तत्राभिधानिरंतर सांतरार्थनिष्ठत्वेन मुख्यामुख्य
भेदेन द्विविधः शब्दव्यापारः सप्रास्वेतिहासयो
राधिक्यक्रमं शब्दार्थप्राधान्येन प्रभुमित्रसंमितयोः
साधारणः अंशद्वयं तु काव्यनाटकयोरेव उभयत्रापि
रसानुकूलवत्

काव्य० ॐ पारपारान्याज्ञायमसंभितनत्वेन व्यक्तस्थिते :न उल्लास
३२ त्वभावकत्वंसीताद्यप्रतीतिविभावादीनांयत्वाप्यसंबवः ४
तत्राप्यभवद्भावनं साधारणाणापादनापर्यंतत्वकाव्ये
32. गुणालंकारवत्वाद्दोषपरिहारानुसंभवतिनाट्येन
चतुष्प्रकाराभिनययोगात् सामग्रीवैचित्र्यात्क्षिप
तार्थानांवैचित्र्यलाभः नचपव्यारजनिकरमयू
खसन्निकर्षेणाचंद्रकांतोपलस्यद्रवत्वोत्पादःए
वंकाव्यनाट्ययोःसामग्रीवैचित्र्येणसाधारणी
करणानामभावकत्वव्यापारःसाधारणीकृते
षुविभावादिसाधारण्येनैवविषयीकृतस्यस्था

भो

यिनः सहृदयविषयपर्यवसानाकारित्वं नामगुणत्व
त्वं पर्यवसानिकं व्यापारः तत्र यः सहृदयरञ्जनीच्छा
त यां संमिलित्व भोगाख्यपरानंदात्मायोगि गतं जन्म
स्वाप्तसन्निहित एव इत्यात्मनेतन्न ध्वनिदर्शना
नुसारिणाचार्य श्रीमदभिनवगुप्तस्य मतेव्यं
ग्योरसौ विभावादयो व्यंजकाः व्यंग्यव्यंजकभाव
लक्षणात्मसंबंधः सूत्रे संयोगशब्देनोक्तः ततो रसस्य
निष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थः स च रसः सामाजिकानां
तान्तकार्यैतान्तकौ रससामाजिकानां नानिष्क्रमत्कार
प्रसंगात्र तेषामेव वास्तिलोकोत्तरच्चमत्कारः

र्भ

नान्तुकार्यस्य लौकिकपरिमितसांतरायत्वेन वस्त्व्याक्रमंतत्वात् नानुकर्त्तुस्तस्यतथाविधाविच्छिन्नवृत्तित्वस्य निष्प्रयोजनत्वाच्चमत्कारपारमित्यापातात् व्याकरणत्वादि परिहारेणोत्तितकभरतादीनामेव लोकोत्तरसाधारणीकरणापारवत्वाल्लोकोत्तरविभावादिव्यपदेशान्तत्रसमाना धारणायैव स्थायिरूपस्यप्रमेयस्य साधारणायापरमपि साधारणीकृतस्तेन विभावादिसाधारणायहेतुकसमुल्लोकैच्चलादिदोषाभावे प्रमातुःपारमित्यापातात्तस्य समुल्लोकैचलादिदोषे

संभवतितद्भेदेनस्वात्मनःप्रतीतिःप्रमेयसाधा
रणत्वेनविषयत्वंएवतत्स्वांगीक्रियतेइतिनिः
ष्कंपंव्यंजनव्यापारनिर्वाहितनिर्वासनस्यरसचर्व
णानास्तिश्रोत्रियजरन्मीमांसकादयोहिना
ट्यमंडपान्तःप्रविष्टाअपिचमत्काराभावात्की
लप्रायाएव यान्तब्रह्मचारिप्रभृतयःश्रृंगार
रसास्वादेबहिरंगाःगाढरागारोपवधूपान्तरस च
वीतरागानास्तिभित्तित्वंकन्ननुभूतलशोकस्पर्शाः
नाश्चकरूपागावसरपाषाणगाढरब्धत्वसाचानादिप्र
लीनावासनारूपाणापिभूतैनविभावादिभिःव्यज्यमानःसत्वं
स्वाद

मापयत्नेनव्यभिचारित्वेनानात्त्विकत्वाद्रसशब्दः
स्यविभावादिभिर्व्यंजनादेकत्रस्थायिनोरसत्वं
व्यंग्यव्यंजकभावोहित्तेषांसंबंधः तथाहिद्विविध
मितसंदीपरस्यव्यंजनंभक्तानावत्कारसोस्तूदनंस्तू
पत्तयाव्यवस्थितस्यरसस्यस्फुलरूपत्वंदीराकस्थाया
ध्वन्यकस्यरस्योत्तरदाधिरूपत्वात्न्यब्रतीत्यनपेक्षा
स्यापिकेवलवस्तुसमवेतमेवव्यंजनंद्वितीयंत
पायप्रतीतिरस्तीत्येनैवघटप्रतीतेःप्रदीपस्य
व्यंजकत्वात्तदुक्तंस्वज्ञानेमान्यधीःहेतुःसिद्धे
र्व्यंजकोमतःयथादीपोन्यथाभावोकारकोवि

शेषोस्यकारकादितितत्रेहरसस्यविभावादीनांचद्विती
योव्यंग्यव्यंजकप्रकारः क्त्राश्रीयत्रेपानकरसादिन्या
येनविभावादिप्रतीतिसाहित्येनरसप्रतीतिःअत
एवध्वनिकृतारसादीनामसंलक्ष्यक्रमव्यंग्य
त्वमुक्तंप्रदीपघटादिदृष्टान्तश्चव्यंजनेप्रदर्शितः।
संलक्ष्यक्रमव्यंग्यादौकिंव्यंग्यत्वमितिचेत् तत्रा
पिव्यंग्यप्रतीतिउत्तरत्वेनव्यंग्यप्रतीतेःक्रम
वत्वेपिव्यंग्यप्रतीतिकालेतावद्व्यंजकप्रतीतेरस्ति
सहभावइतिप्रदीपघटन्यायेनास्त्येवव्यंग्य-
व्यंजकभावःतत्राहिसर्वंकेवलव्यंजकप्रतीतिःप

 भ्यात्तु व्यंजकसहितव्यंगयप्रतीतिरिति तीयानेक

पूर्वकाधिक्षेपः वौ स्तवस्तु क्रमउभयत्राप्यस्ति
केवलं पूर्वत्रोत्पलपत्रशतव्यतिभेदन्याये
न नसंलक्ष्यते उत्तरत्र तु संलक्ष्यत एव संलक्ष्या
रोपि व्यंगयप्रतीतिकाले न व्यंजके प्रतीति
रस्तीत्येतावता प्रदीपघटदृष्टान्तो प्राप्ति न संगच्छ
तेतदुक्तं ध्वनिकृतैव नहि व्यंग्ये प्रतीयमाने वाच्या
द्बुद्धिर्दूरीभवतीति एवमेव तेन व्यंग्यप्रतीतौ हि
व्यंजकप्रतीतिरुपयुक्ता न व्यंजकप्रतीतौ व्यं
ग्यप्रतीतिः घटप्रदीपदेवप्रतीपप्रतीतेः केव

रस स्तां

त्वयाप्यपि भावात् न दृत्तप्रसक्तानुप्रसक्तमात्तं
प्रसक्तं ननु विभावादिर्व्यंजनेऽ इति स्तुव्यवस्थित सः
मेवएवं च व्यवस्थिते रसस्य कार्यत्वं ज्ञाप्यत्वं
भोग्यत्वं च स्यात् कृतं भवतीति न स्या हि कार्यस्ताव
द्रसो न भवति कारणाभावे प्रसंगात् घटवत्
यत्कमलं मर्द्दनं तत्कालं मर्द्दनसुखमिति न्याये
न कार्यकालापि कमरागस्य भाव इति चेन्नैतत्
स्य मर्द्दनस्य धर्मरूपत्वात् स्पर्शसंवेदनसमये ऽनन्तः स्प
र्शव्याविरोधप्रभावत्वाच्च सुखस्य नाहि सुखं ना
मान्यात् किं चिह्नेनैतः स्पर्शव्याविरोधात् तत्ताम

रसग० द्विसंसर्गः तत्सहभावी वा नः सर्वैश्वाविशेषः न उल्लासः

३६ देवस्य स्वरूपत्वं त्रितेनास्ति पौर्वापर्यं हेतुफलकार्यत्वा । ४

36 देरौत्तरकालिकत्वं रसस्योत्पत्तिविभावैः सहैवानस्या भा

नु अस्ति च न तस्मान्न कार्यो रसः किन्तु कार्यं नानि

यमेन कारणाद्यनमपेक्ष्यते हेतुफलनियमेन विभा

वादिविज्ञानापेक्षा रसप्रतीतिरिति कार्यत्वं सिद्ध

यति किमन्यत् स्वविशिष्यते कृते व्याप्यत्वानुगन्तव्यं यतः

हि स्यात् नैतत् प्रसिद्धस्य प्रतीतिर्भवति न च रसः

पूर्वसिद्धः प्रतीत्याविशिष्टस्यैव रसत्वात् अत्र तस्मात्

रसः प्रतीयते क्वापि किं प्रतीयमान एव रसः अतएव

वसिद्धत्वाभावात्सा रसस्य प्रतीतिश्चर्वणागन्तुकत्वाद्या
एवं तर्हि चर्वणीयत्वान्न भोग्यत्वं स्यात् एतदपि ना
स्ति भोग्यत्वं हि भोगविषयत्वं भोगश्च किं वस्तुत्व
न मेवाकिंचित् उच्यते चित्प्रतिपत्तव्युत्पत्ते तावद्वस्तु
व्युत्पन्नप्रतीत्यपेक्षस्य नीलादिन्यायेन वस्तुत्वस्य वृत्तये
वत्तस्याभावात् प्रतिपत्तव्यत्वं चेत् प्रतिपत्तुरपि
किमिच्छाद्वेषादिन्यायेन नित्यामप्रतीत्यात्मत्वेन
उत्तापत्यावस्तित्वस्याविशेषात् प्रतीत्यात्मा
चेत् प्रतीतिविषयत्वं हि भोगः स च प्रत्ययानिर
प्रत्ययपक्षरत्वादिः स चानियमेनाविभावादिप्रतीति

भा

सापेक्षः प्रतीयते एवं च यावत्प्रतीतीति विषय एव वि
भावादयो रत्यादि प्रतीतिहेतवस्तावत्स्वस्ता
नेनान्यथाहेतुरित्यादि हेतुनाया तं व्यंजकत्वेन
तराणां न तु अव्यव्यंग्ययोः रसो व्यंजकादि विभावादयः एतेष
अवास्थितं केवलं व्यंग्य व्यंजकयो देशकाल संबंधा
वच्छेदाभावात्कृदयसंवाद पर्यवसायिता धारताये
न यत्प्रोक्ते तिरत्वं तत्कृषणानं कृष्णमिति नावकृसस्य
सिद्धंतितं इहानांग्र्यो विद्रूयते नानिवेदितिवि
च्छू रसस्यतत्का प्यंते इतितत्प्याचोक्तं प्रतिभातित
संदेहेन तत्वं नाविपर्ययं पारसावयामित्यास्तिना

मादेवायामित्यमि विरुद्धगुणसंभेदाद्विवेषित्त।
विप्लवः पुनः पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कथमि
ति सेयमोमां गाष्ठिन्निष्ठोक द्वयं क्रमेणाणां लंबतो
द्दीपनाविभावद्वयोदाहरणार्थं तस्याहिकाव्य
बलादेव प्रतीतेः शिष्याभ्यासादन्तकेनाऽनुपा
ना यन्नुभवप्रकाशाप्रानंतरमभ्यासप्रवर्त्तितेति अ
भ्यासेन प्रवर्त्तितं य ह्यभिचारिणामेव स्वकार्यम
नुभावलक्षणं तत्प्रकाशनेनाचित्तवृत्तिविशेष
णावगमि चारिणाम प्रकटनं अनुपपत्ता पि व्यपदे
पदेशेनयोऽभ्यासः पौनः पुन्येन प्रतीतिरत्ते

हंसद ३८ 38 नानिर्वर्त्तितं संपादितं यत्स्वकार्यं क्वचिन्निजा॥ उल्लास ४
नुभावार्जुनेन त्वकेटकेनाविभावादयो गमका॥
रसो गम्यः भा वानिरो भावकव्यापारो भाव
नाभावाप्तवन समर्पणेव्यापारो भावसेयोऽ
नाव्यंगपरसंवित्तिगोचरः श्रास्वादनात्मा
नुभावोरसः काव्यार्थउच्यते विभाव्यते भावः
द्भिरितिविभावाः यस्माद्बहवः बहुवीर्याविं
भाव्यते वागंगाभिनयाश्रिताः अनेन यस्मा
त्तेनासौ विभाव इति संज्ञितः अनुभावयं
ति तास्तानुभावा द्वागंगसत्वाभिनयैरिति

नुभावाः तटस्थत्वं एते नानुमितिपदं लोहृद्यत्वेवदृश्यमानरागा
गमव्यक्तिपदास्पदनानगतलिनेनेति सत्वोद्रेकोनेतिस
त्वपव्यगुरागोद्रेकेनप्रकाशानंदमयीया संविनिस्त
त्रविश्रांतिसंविदंतमौन्मुख्यभावः संप्रदेष्टाहिसत्वस्य
प्रीतिशब्दवाच्यानंदरूपत्वप्रकाशप्रयोजनत्वंचोक्तं
प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनिय
मार्थाइत्तिग्रंथेनकृत्त्वन्यमनेउदीर्णेनसर्वगुणेन
प्रकाशनंदात्मिकायासंविन्नश्वयाविश्रांत्तिर्यागीनां
विगलितवेद्यांतरत्वेनावस्थितिस्तस्याद्रवस
नत्वाय स्यभोगस्यनेनतत्त्वमेव सततत्यंसाधारणी

39

कृतविभावाद्यौभावकत्वव्यापारेणाथेनभुज्यंतेस

व्यापारोभोगः स्यमाधवस्या नुल्येनभोगेनभुज्यं

तइतितात्पर्यार्थः कारस्मादित्रिभिरित्यादिना

करणत्वभूभुजादेपदप्रयोजनिमित्तत्वैर्निर्विवादादिति भा

भावयतिचारिभिःस्थायिनस्फुतिरत्याद्देरभ्या

सपाठवजातमितिकाभ्यासःपौनःपुन्येनानुशी

लनंपाटवंप्रकाशप्रकर्षः नाटयेचतुर्विधाभिन

यमहिम्नाकाव्येचगुणालंकारमहिम्नालौकिक

विभावादिव्यपदेश्यैःतत्रयंव्यपदेशोनिमित्तानि

रपेक्षानभवतीत्याहः विभावनादिव्यापारवत्वा

हिति यदा विभावादिभावैर्न व्यवह्रियन्ते तदैव संबं
धिस्वीकार तत्परिहाराननिश्चयात् साधारण्येन
कारणादीनि प्रतीयन्ते इत्याह भेमैवेति एते
इति विभावाद्यः अनवसायात् अनिश्चया
त् वासनात्मतयेति इत्याद्यनुभवेनतया वास
नासंस्कारः तदात्मतया तत्तद्व्यक्तित्वेनास्पष्ट मि=
इति यावत् साधारणोपायेति साधारण्यरूपा याया:
साधारण्येन प्रतीतिर्विभावादयः तत्कालेविभा
वाद्यनुभवकाले उन्मिषितः स्फुरितः परिमि
तभावेन प्रमाविति स्वगतत्वेन परत्नि प्रतीतैका

कुसुद· मित्वं परगतत्वेन द्वेषादिनारस्यं वा घटादि॥ उल्लासः

४· वत्सा धारराप्रतीतोनारस्यमेवनरसनीयत्वं ४

50 रसनीयत्वेसरवववान्नियतानिषत्वेकामेत्वंनरमा

त्सर्वप्रमातृसाधारणयोरसनीयः सर्वप्रमातृतावच्छे

दनैवैकरस्यते अतएवनाटकमंडपान्तःप्रावि

ष्टाः सर्वेहृदयसंवादभाजोभवंतीत्युच्यन्ते सं

वादभाजोतिसाधारणायेनेत्यस्यविशेषणंसा

कारयेतिसामाजिकप्रमातृस्वरूपंअभिन्नो

पाधिसंवितादात्म्यात् गोचरीकृतइतिरत्या

दिभिःपरस्परतेलदाराणायेनोहंकस्यदानात्

४·

विभावादिजीवितेत्यभिव्यंजकपरित्यागे हि व्यंग्य
स्याप्रतिभासत्वात् कारकेति कारकत्वंसद् इव
घटस्य वह्नाविव धूमस्य ज्ञापकत्वं तद्वर्जनं दितिव कस्य
द्विलक्षणाव्यंजकरूपं कार्यो व्युत्पत्तामिति प्रौढ
त्वेनैव प्रतिष्ठापितमभिगयोजन्य लौकिकेति
लौकिकानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तैः स्फुर
त्वयोगीति संविस्तरैरनुरव्यादं विश्रान्तिभा
जि चर्वणरससंवेदनस्य स्फुटत्वेन विश्रान्त्याए
न द्वैलक्षण्यापरामित योगिनामभिन्नसंवेदनात् ज्ञा
नातिनाटस्य नवनवत्वगमयाति एतस्य वि

यथावेशानप्रवृत्तिः अपरिमितयोगिनां शान्तब्रह्मसाक्षात्कारादिरागांसं
वेदनानि यानि तत्त्वोद्देशेऽयं रागशून्यत्वेन स्वात्ममात्रपर्यवसितानि
इत्यरसस्वभाववेद्ययुक्तमेव अतएवसर्वविलक्षणत्वमलौकिको
रसस्य संवेदनं ननुसंवेदनगोचर इत्युक्तं संवेदनं हि ज्ञानं तच्च
द्विविधं बालमूकादिविज्ञानसदृशं प्रथमं वस्तुजं निर्विकल्प
कं विकल्पकं नामजात्यादियोजनेत्यनयोर्मध्ये कतमेन गृह्य
त इत्याह· तदुभाहकं चेति तस्यरसस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वादिति स्वा
त्मन्यविकल्पिका विकल्पिका इत्युक्तत्वात् उभयात्मकोऽयं स्व
संवेदनसारविमर्शमयत्वेन विभावादीनां मिलितानां किम
र्थं व्यंजकत्वमुच्यते अन्यत्र रसस्य व्यंजकत्वमुच्यतामित्य

तस्मात् हव्यादृत्सार इति मिलिता इति द्वंद्वनिर्दिष्टाः यत्रतु प्रयोगे केव
लानांनिर्देशस्तत्रासाधारणत्वेनान्यतमस्यापेक्षात्तत्रयामगामेव
व्यंजकत्वं तत्रैवोदाहरणत्रयंस्तं ननु विभावादीनांकेवलाना

मास्ति-

मपिव्यंजकत्वमस्तुंगाधत्तात्कथं तत्रैव मिलितानामेव व्यंजकत्वमि
त्याह• वि यदित्यादि• प्रतागतिपदेइति विषयस्य प्रमीक्षा - प्र
सीदेति परस्मिहि म्नाकदानभजाक्षेपादिरनुभावकौसुग्धपद
येन व्याभिचारत्व गमिष्याक्षिप्यते मुग्धाङ्गदगनत्यादेरनुभावस्या
ऽवल्याकथमपीतिपदार्पितो मिलावचिंतौत्सुक्यादि व्याभि
चारिवर्गो विभावश्चनाविकारूपः दूरादिति पदार्पितः स
हसाप्रसारणादिरूपोऽनुभवः प्रेयसीति विभावस्य प्रकाश्य

लेष्वर्थीदरागमित्यत्रक्रमालोकनव्यापार ईक्षणशब्दः असाधार
णात्कमतिप्रायेनरम्यतंत्र हौ नाऽयरसा इतिभरतपाठानुसा
रेण शांतस्तमेवमेरसोज्ञापयिष्यते परस्परावलोकने
ति संभोगस्यक्रमेणादिमध्यांतावस्थानिदर्शिताः शून्यं
वासगृहमित्यत्र बालेतिनिर्दिष्टायाः नायिकायाः प्रियेणेति
निर्दिष्टस्यालंबनविभावः एवांप्रियस्यापि बालाऽऽलंबनविभा
वः परस्पराधिष्ठानत्वात् शृंगाररस्य॰ उद्दीपनविभावस्तु
शून्यं वासगृहं शयनं च॰ नायिकागतत्वेनानुभावावि—
केनादीनि चुंबनपर्यंतानि पुनरवलोकनं व्यभिचा
रिभावस्तत्रापि लज्जा याःविभावाः नायकगतत्वेन व्या

जानिद्राक्षवरां पुलकोद्गमश्च सात्त्विकः परिचुंबनं चानुभा
वो व्यभिचारिभावश्च विलोकनेन शंका उत्थापनेन
च पत्तना तस्य पश्चान्निर्भावेन त्रासः निर्वर्णनेन हर्षः
परिचुंबनेनोत्सुकमालोकनेन लज्जाख्यो निर्दिष्टः
नायकगतत्वेन च व्याजनिद्रय —— ध्वनिराकार
नोपनरूपमवहित्थं चाचिरं परिचुंबनेनोत्सुकं हर्ष
श्च व्यभिचारिभावः प्रतिपादितः एवं च विभावा
नुभावव्यभिचारिवलोत्संयोगशृंगाराभिव्यक्तिः
नम्रमुखीत्यनेन लज्जातिशयेनातीव व्याकुली भूतत्वयेन मुखा
नमनेन निस्तान्तं मामिति व्यंजते अत्युरिसाहदेश्च प्रियेरोपितप्र

तिनिर्दिष्टेनासौ विशिष्य प्रियो भूदिति व्यजनेन विरामित्यने
नाशिथिलकग्रहाभावच्चुंवतायावज्ञापगमस्संक्रमेणागां
कारस्य भवतीतेनाधिकारवस्थ प्रेंगारे· उदाहरणमेतत्
श्रानैरित्यनेन मि स्संधानितोरु संक्षोभ भीकृताव्यज्य
नेविक्षव्याजमित्यनेनातुराग प्रत्यवप्रयंस्वयमेवचुंव
नादिकांवि धास्यतीजिपीत्यव्यक्तिः विस्रब्धामित्याविस्र
ब्धकोरित्वंलज्जाक्रियापन्नौयासमानकर्तृकत्वाद्धिलो
कौतित्काराद्भुक्तं लज्जानुगैनानिर्मूलत्वरागीनि उरोगन्नर्
त्वेनाप्रेवालायाः कर्तृत्वं प्रत्योमयाधिष्ठानत्वे
रनेनाधिकायाः प्रयोजकतत्स्मादाहननंत्वंसुगधाद्वीति

न्ह वायिकस्य वीडिकाग्र्यनानि सास्मितायेयंसखीनायि
कासेवनेत्रोन्त्सवः मत्र मुग्धाद्गीष्वितमध्यपरस्मस्मा
लंबनाविभावो उद्दीपनविभावल्कफ्या नदादिज्ञंचवास
गृह सएवासान्निर्गमनेनपारंग्राधितः अनुभावोवीटि
कास्वग्रीः व्यभिचारिभावस्तुत्वंमुग्धाद्गीतिवाङ्करूपः
त्केनास्योरतिभावः कथितः एवंविधस्यस्थायिनो
भावान्याभिप्रोच्यतोव्यभिचारित्वं तद्वीटिकास्पर्शनेनो
न्स्कवचपलताया वेगमात्स्वीकारः प्रेमार्द्रीरत्याच्युनुवा
हेनपरिचयाद्रुज्जाद्भागोदयभावेद्युरितिच्यंयंमुग्धा
मीलितत्वाः चत्राभासाद्द्युष्गमनत्रमाधवस्यमालतीमात्वंव
विधे॰ पं॰ ९

नाविभावः वसंतो[illegible]नादिभिः प्रवंधगतउद्दीपनविभावः का
क्वादिर्यावविकोनुभावः एतै रत्याभिलाषविप्रलंवसंभोगो
व्यज्यते भवन्त्व्रजनीतिनिक्वविरहोत्कंठितायास्वना
गतोनायकस्यालंबविभावः भत्तः पुरादिपदनिस्पष्ट
द्दीपनविवर्तनायांमिकोनुभावः भवन्त्वव्रजनीति पाकौ
स्यात भवत्तपमानत्वेनचिंता चस्यिपतत्वेन व्यभिचारि
भावः एतैरत्रविरह एव प्रलंवः लपुस्तम यत्वं विश्रांतो
तः पुरस्त रवंभोवस्सरव्य तेनोपदृष्टाः श्रीवित्तप्रियछूता
स्वरागपदद्वयं प्रियोति[illegible]रहदिप्रोषतुप्रियसखौरि
त्यत्रविप्रोषरागन वाच्य भवलीकेति श्रुकाः पठंनी
विपर्ययोगात्तिरिवत्तस्वलीकोत्ति = १० ४४

याः प्रकारिकाः भोजनीया चकोरी चंद्रिकापानायमो
चनीया इत्येवंरूपः स्नेहः प्रेमं तद्देवतुंबनादिनाप्रक
टीकृतान्नीत्ते प्रकारायेएव तामालिखयेति अत्र ऐश्वर्याधावि
मे प्रलंबे गुह्यकस्यत्यामीतिविदितः आलंबनादि भावः
मेघोदयादिरुद्दीपनविभावः चित्रलेपनं वा व्यक्त्या
नुभावः स्मृतिव्यभिचारिभावः एतैरत्र श्रशायविप्र
लंभो व्यज्यते । अत्राव्ययो नीलिमा त्वालंबनरूपो विभावो वि
रहेउत्पन्नोउद्दीपनं रूपत्वक्रमप्रदानादिः अनुभावः
कपोलस्पंदनहर्षस्वेदोनादवः व्यभिचारिणः ध्याव
हिस्यादयोऽत्र ज्ञातव्याः तदा तमात्सारीति त्रिकोगेषु

क्रि = २

काव्यप्रदीप० ४५ — नवहडद्दीपनं तो दृनं परिद्देवतेऽनुभावः तदा निद्रा निर्वेदग्लानिचिं — उल्लासः ४

तादैन्याद्या व्यभिचारिणः ए भिरत्र करुणरसस्याभिव्यक्ति स्फुटं

विप्रलंभतं मरदशा मदीर्घकालमत्यापत्तिरितिकेचित् ॥

शरणात्यागेष्वृत्ति धात्वर्थविचाराद्विलक्षणा प्राणाकरणादीनो

त्पन्नेकृतामिति ॥ अत्र ध्वस्याभगनः क्रोधः स्थायिभावः तत्र

गुरुनं पालकस्य लंबनं उद्दीपनं तु धत्वमुद्दीयते अनुभावोऽक्षरङ्ग

दौ मांसैर्हविर्बलिकरणा प्रतिज्ञाक्षाक्षावेगामर्षचिपलतेत्या

दयस्तु व्यभिचारिणा एतैस्तदनुभावगम्याः नैरस्त्रैरौद्र

रसोऽभिव्यज्यतेकार्यारंभेषुसंरंभः स्थेयङ्गस्साहङ्गच्यते

तमहातिकोवीरः दृष्टद्वानि सोमित्रे इति मात्रसंबंधे तैवानि

45

४५

वीर्यत्वंअत्रवीररसेमेघनादमनउत्साहःस्थायिभावःअत्र
रामभद्रआलंबनंजलनियमनउद्दीपनंवानरलक्ष्मणात्यागेन
रामान्वेषणाअनुभावःतदादिस्मृतिधृतिगर्वौत्सुक्यादयोव्य
भिचारिभावाःपीवसंगेति अत्रभयानकरसेमृगगतंभ
यंस्थायिभावःतत्रदुष्यन्ताधिष्ठितःस्यंदनआलंबनंतदी
यमनुपतनंशरपाततनौत्कुरवाचेोपनअवावामंगदृष्टि
पातादयोऽस्याविशेषास्त्वनुभावाःतदादिस्मृतशंका
त्रासश्रमादयोव्यभिचारिणःएषामेवभयजनकरसत्वं
नकर्तृत्वंउत्कलतेतिअत्रवीभत्सेजुगुप्सामानाधिष्ठाना
जुगुप्सास्थायीपीवदार्यमाणप्रमशानमालंबनाविभावःप्रेत

रसप्र· ४६ — कार्त्तिककृत्स्नकनदीन्दुद्दीपनविभावः तदाद्विज्ञाप्या — उल्लासः ४

नुभावाश्रवाविकूननानिष्ठीवनादयः व्यभिचारिणा

श्चग्लानिमोहव्याधिप्रभृतयः चित्रमिति अत्राद्भुते

विस्मयः स्थायी तत्रकार्यमानो लोकोत्तरः पूर्णचन्द्रा

लंबनं तदीयं चानिर्विकारत्वादि उद्दीपनं स्तुतिरनुभा

वः एवं नयनविस्तारानिमेषलोचनरोमांचादयोपि

सामर्थ्याद्देवसीयन्ते व्यभिचारिणो हर्षौत्सुक्यादयः

व्यभिचारित्वेपीति व्यभिचारित्वादप्राधान्येपि एवं

निर्दिष्टानामवस्थ प्रतिपादनेन स्थायित्वसूचनात्

रतिर्देवादीति रतिर्यत्र हासागमुपलक्षणत्वेन व्याख्येः।

46

यं धिक्क्षात्रजं कुरुपतिं धिग्गजावरजं तु मित्यादौ जुगुप्सादीनामपि भा

वत्वोपलंभात् न हि निंदात्मकजुगुप्सा वीभत्सतां भजते प्रमश्रा

तथा

नाधिष्ठानाद्यालंबनाभावात् तांत्रिको हि रसशब्दः तत्तु कृत्स्ना

व ५

कृत्तमः कामिति कोविंदं व्यापारो पादानमात्रं कीर्त्तिव करूपनि

कर्म

ष्ठं यदित्वेतदेकविषयस्यात्मसहदेवकर्मानिर्देशांकयेत्र पर

णयसे व्यालिंगयासि ध्य यासिचैत्रिणप्यक्षु निर्देशात्मका

त्मकभेदप्रतीतिः किंच तत्कमइत्यादौ त्कत्यादेः माद्येनह्य

नितसत्यापि प्राधान्येव त्वकत्तोविना यं नरयसे इत्यादिघ्रातिगुरा

न मेवकामिनीव्यापारस्यैव वकर्त्तायितमिष्टत्वात् एवं

यत्कुराध्यत्न त्कृतिपरत्वेनाभिधानं तत्सहदेवकेनाचैत्रकारे

रसप्रक
४७
47

उल्लासः
४

णोपादानयवक्कव्यापारोपादानकर्तव्यंस्यात् । एवमनुपादाना
त् स्तोतव्यभेदः प्रतीयते शृतिरसाभावस्योदाहरणांतरकाये
वाविष्टवैलामिर्हीनेवक्तनिकोपस्येति कोपारव्यस्यभा
वस्यशान्तिरित्यनुसन्धेयते सुवेतिप्रार्थनापराङ्मुखो
माभूदित्यर्थः औत्सुक्यस्येति उदयइत्यनुसन्धेयते
आलापयन् स्वांतर्गस्वीकुर्वन् आवेगहर्षयोरितिपूर्वा
र्धेआवेगः उत्तरार्धेहर्षः तयोःसंधिः अन्यमते
यथाक्रममेवस्याद्वयाप्यितयोः भावस्यशान्तु
दयात्कौस्थितिस्तम एवभावस्याकस्मान्नोक्ता
इत्युक्तं भावस्थितौ स्थितिभावसत्तायांस्थितिरिति

आवेगहर्षयोः = ३ पं. ४७

पत्वात्भावस्य रसोनोक्तत्वात् भावोदाहरणेनैव स्थायित्वो
दाहरणमप्युक्तमेव यथा हराङ्कुलिकगामन्तेत्यादौ नन्तु रसांग
भूतानां भावप्रशान्त्यादीनां ध्वनित्वं न तु उज्ज्वल इत्यतस्तदाहरणं स्वय
रसेपीतिरिक्तपरमतं नेत्थं न तदोदाहरणे स्फुटरससद्भावात् कुत्र
भावावस्थोदाहरणत्वमित्याह मत्स्यव्यस्य इति हृदानां रसो
दाहरणे शिवाद्यापि प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारियो
जनाकि यतेसा चोक्तैव अन्यवा सन्नहि मानियपापानि
व्यभिचारिभावः तत्प्याचित्तस्याः भिन्नवृत्तिविशेषत्वेन
व्यभिचारिभावत्वात् नस्य पद्यापि व्याजातमत या वक्तृवृत्तेः मामा
वात्तवास्तवं व्यभिचारित्वामिति व्यञ्जनेन तदाभ्यपरस्या
द्भावकत्वं कंजनमपरीत्यं जिकामिलायहेठेको विषत्वं भाव

चानिवृद्धिसमागमे प्रतोरन्यान्यद्विषयोऽभिलाषः वि
रहविप्रलंभोयत्रानिजानिहेतुकोविप्रलंभः ईर्ष्याविप्रलं
भोन्यापिकांतरव्यग्रतायकाविषयः प्रवासविप्रलंभोप्रोषि
ताविषयः शापविप्रलंभोयत्रशापवशान्नायिकयो
र्विषयस्तंतुशापहेतुकोभरतेकरुणापरस्यडक्तत्वात्क
थंतद्धेतुकोविप्रलंभस्स्यात्‌सत्यंसापेक्षानिरपेक्षभा
वकृतोऽनयोविशेषः शापहेतुकोपिसापेक्षभावोवि
प्रलंभोयथाकालिदासस्याविक्रमोर्वश्यांमेघदूतेच
करुणास्तुनिरपेक्षभावः यथैवंमतिविषयेवजप्रला
पेषुप्रेमाङ्कइत्यभिलाषाविप्रलंभः क्रमेणचेतिविरहवि

भः

प्रलंभः स्थापतुरितीर्ष्याविप्रलंभः प्रस्थानमित्तिकत्र चाप्रियत्तमे
ऽतिनिर्दिष्टमालंवनं ऽप्रियत्तमे नौत्सुक्यमुद्दीपनं कार्श्यमरक्त
चानुभावः विषादश्चित्तस्यपदुरोगमनात् ग्लानिवेगोन्मर
णा चानुत्तमाम्भसंचारिभावः एतैरत्र प्रवासविप्र
लंभो व्यज्यते त्वामालिख्यप्रेति शापविप्रलंभः एवमत्र शृंगा
रवित्तत्याविभावादयो विरूपिताः इदानीं हास्यादिष्वाति रू
प्यते तत्राद्यं चेति तत्र हास्य हाहरवाणे हासस्यादिभावा
त्माहास्योरसः स च हासोरतिवद्धभयाधिष्ठानत्वाभावेन
हासकानिष्टएव समुचात्राद्यपानिवद्धोपि हास्यविभावमा
हात्म्यात्प्रतीयते विभाववद्यात्रालंवनरूपो विस्रस्रामी

रसदत्त॰
४९
49

यत्रहास्यकउपनिबध्यतेतत्रानुभावव्यभिचारिरागावपिय
थायोगमुपनिबध्नौतेयोहास्यानतारिति । अत्रचरुद्रटोद
हरणोभ्रान्तशब्दवाच्याभोगनीयोज्जमहत्वीकृत्यालंबन
कृत्वामिति अत्रवीरोद्भसे अत्रभस्यामगतः क्रोधः स्था
यिभावः उद्दाउधत्वउद्दीपनंते नाहिउदोरसत्र त्यागा
त्रादिप्यते भक्तस्यादयश्चसामर्थ्या वस्थायाः द्वगु
त्तिश्रवीररसाभिव्यक्तिः श्रीवेति अत्रच हष्टिया
दयश्चवेशावेश्याः समग्रलोकव्यापिनः अत्रानुभा
वाः एषामनेभयानक रसव्यंजकत्वं उत्कृत्यानिच
वउगउष्णस्याविभावः सावउगउपूयमानानापेक्षानास

४९

कुत्राऽपि उद्गच्छन्तीति चेन्नावलं व्यस्य हृदयास्तासाधारणाये
न चर्वयंति सचेतउद्गच्छमानोऽपि निर्हेतुकोऽपि रसरूपायेन
विभावसामर्थ्यादातिरिक्तेन तत्र चर्वयेत्युक्तो विभावि
ति एवाद्भुतो विस्मयः स्थायिभावः स च विस्मयप्रमाता
धिष्ठानः विस्मयप्रमात्रा वक्तैव कोचिदुद्दराधिमानोऽपि भवति
एवं रसान्तरेऽपि वोद्धव्यं कर्त्तव्याहारेत्यत्र शान्तरसो
दाहरणो शमस्थायिभावं तत्त्वज्ञानेनोरसः शमश्च वीत
रागस्यैव भवतीति तदधिष्ठानः तत्त्वज्ञानित्यादिना
सकलवस्तुनिस्सारत्वं पारमार्थ्यरूपं चानुसन्धीयमान
मालंबनविभावः तपोवनाद्युद्दीपनविभावः सर्वज्ञत

हास्य

हृस्वस्त· समस्तपरार्थत्वकारित्वाद्योऽनुभावः धृतिमतिस्मृत्यादि
५· र्व्यभिचारिणो वा निर्वेदिनः तैर्विभावानुभावव्यभि-
चारिभिः शान्तरसाभिव्यञ्जको भवति नन्वत्र कृत्ये
८० शिवाशिवेतिपरमार्थस्वरूपमालंबनं उदायेऽस्ये
इन्दुदीपनं साम्य हाद्विरनुभावः प्र र्यनाकत्याचिंत
व्यभिचारिभावः एवं हत्यादयोऽप्यादिभ्यन्तेऽपि एवो
मत्रध्यान्तरसाभिव्यंजकत्वं इति विवक्षितान्यप
रवाच्यस्य ध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यलक्षणाभेदमु
क्त्वा संलक्ष्यक्रमव्यंग्यलक्षणं ध्वनिभेदमाह क्रमेणु
द्योतिते घंटोरवादनंतर पदनुरणानंतसोऽनुस्वानः

तत्सदृशत्वेन संलक्ष्यः क्रमनुस्वानोऽनुरणनं तदाभः क्रमेप्र
त्ये यत्वान्नत्सदृशोत एव लक्ष्यक्रमे यो व्यांपो यस्तस्यापि प्र
तिर्यक्त्वस्य च त्रिविधः शब्दशक्तिमूलादिभेदेन तत्र शब्द
स्य शक्तिर्द्वितीयोऽभिधात्मकः पारेत्यापि प्रकृतार्था
पेक्षयोर्यो द्वितीये पर्यायस्या उल्लासेत्यादौ मलस्सराः
सर्वदेशांतरे वर्णापितं प्रस्तुतत्वादभिधेय एव तत्र च शब्द
स्याभिधाव्यापारः तेद्रूपायाः शब्दस्य शक्तिस्ता व्यंग्य
स्यार्थस्य मूलं तां विना तस्यानुत्थानात् अत्र च अस्माभि
धाशक्तिरेव व्यंजनप्रशक्तितया परिणता एवं चाद्वि
तीयोऽर्थो व्यंग्य एव अभ्युपगम्यतां तस्य केवलस्य

कुसुदत्त· निकारोक्त्यादिशब्दैर्व्यंग्यत्वमुपमानोपमेययोर्वा
५१
व्यंग्यत्वं तया प्रतिपादितः अत्र पर्यस्यन्तरशक्तिर्वक्र वैशि
81
ष्ट्यादिसाचिव्यं सामञ्जस्यं यत्र तन्माहात्म्याद्व्यंग्यार्थ
प्रतीतिः · एवमुभयोः सहायोः शक्तिः शब्दगतो द्वि
तीयोऽभिधाव्यापारः अत्र पर्यायगतं च वक्तृयोषिदादि
सचिवत्वं सामर्थ्यं यत्र ग्रन्थकारस्य तदन्यप्याभिप्राय
उदाहरणप्रसंगोऽपि चावादीर्यथा व्यंग्यत्वेनेति तन्वलं
कारेऽपि वक्तव्यः कथमलंकारध्वनिः छप्यक्तेनोक्ति
रित्याधाकार एवप्राधान्यनिष्पीडपात्रेण अनलंकारमिति
मलंकाराणां विचित्रवक्तृ इदं तमप्रक्रमेवेत्यर्थः उल्ला

स्येति कालो वैरिणां संहर्त्ता यः करवालः स एव महांबुवाहः । म

दं हद्धाराजलरूपं वहतीति तन्महत्त्वमस्येत्यर्थः । अंबुवाहारा

चक्रादीनामपि संभवात्करवालेन विशेषयता करवाल

स्य त्वंबुवाहनरूपता ध्वनिता दाहरणान्तस्याद्रूपकेनैव ।

नाल्कार्यस्यासिद्धत्वात् । एतन्नु कस्कल्पनाप्रायामित्य

न्यप्याव्याख्येयं करवालस्य यन्महदंबु विपुलं धाराज

लं तस्य वाहं प्रवाहमिति द्वितीयेप्येकोऽलंकारः । स्म

रश्मि येविलुः प्रत्ययाकुन्तो महांबुवाहो महामेघस्तमि

नि व्याख्येयं देवेन राज्ञा मेघाधिष्ठाजानगर्जितमां

कारो मेघध्वानि ध्वानिवर्षितः प्रायिताः धाराजलम

रूसदत्त. श्रिगतः स्वच्छत्वविशेषो नभः पाति प्रवाहसलिलंव प्रता
५२ पः शैत्योत्कर्षप्रभावकत्वानवोधगमच नत्यत्वमेकोक्तमहात्म्या
देवद्वितीयौर्थ्यैः प्रतीयतेन नत्वाभिधाव्यापारसंवप्रग
52 लितेनव्याहितंतन्त्रसान्त्यायेनत्वा द्वयंशब्दद्वयमुच्चारि
तंयत्तत्प्रत्येकमभिधाशक्ति योगान्निजमर्थमभिधत्ते
एकएवयाशब्दोऽप्युच्चारितो यत्नःशब्दान्तरं प्राप्तिशब्द
न्यायेनानिस्सरति यन्निरुपाविजमर्थं प्रत्याययति
सर्वव्याभिधाशक्तेवाप्यन्तरप्रतीतिरितिकिंतत्रव्यञ्ज
नव्यापाराभ्युपगमेनउच्यते इहपदद्ववर्णनाहिंतद्वा
मिधेयंक्तवरानाहिंस्याभिधेयतोऽगतिप्रसंगात् व

णीनां हि चमत्काराकारिणीकं म्रप्राकारिणीकं वा यद्दृश्यमानादिना प्र
योजनवत् एवं च प्रकृतेऽविषये ऽर्थान्तरं न प्राकरणिकेनाप्र
स्तुतमानादिनोपयोगवदुपनिबद्धं तत्राभिधेयत्वाभावा
द्वारापारान्तरविषयेऽस्योपयोगस्यत्वं एवमपि प्रकृतत्वाभावात्प्र
कारान्तरोपयोगविरहाद्व्यापारान्तरविषयत्वं कथमिति
चेत् एवं तर्हि यस्योपयोगयोग्यतातत्त्वाप्रत्येष्यते सा
चोपमानत्वेनेति तेन तत्र होपमेयं कल्पितव्यमित्युपमा
लंकारोऽभिव्यंजनव्यापारविषयोऽर्थान्तरमात्रं मन्यपथा
संवन्धाप्यभिधायिता स्यात् न सह मन्त्रवाक्यस्येति
एवं च यथाऽत्राविवक्षितवाच्ये ध्वनौ अत्र धर्माणामपि

लक्ष्यन्ते = १० पं.

कृ.स.द.त.· यथारामो रमणीत्यादौ राज्यभ्रंशादय स्तत्र धर्मवैशिष्ट्य-

५३

मेव प्रयोजनमिति तस्मिन् व्यंग्ये धर्मा(स)नमपि व्यंग्य यत्र

व्यवहार स्तत्रामेव वाशीष्टपात् तथा त्रौपम्येपि व्यंग्ये

53

उपमानमपि व्यंग्य तथा प्रतिपाद्यते तत्संलग्नत्वादौप

म्यस्य तत्स्य वाप्रकृतत्वेनानुक्तत्वात् यद्येवन्त् संबन्धार्थ

त्व भयादुपमा व्यज्यते वहिविरोधव्यतिरेकादिश्चत्कारत्वं

कारान्तरकं च व्यंग्यस्यात्र तेना संबन्धार्थपरिस्फुवते

नैनन् यत्र वस्तुमात्ररूपस्यार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र

तस्य वाच्य प्रत्ययसंबन्धगत्यादौ पम्यारबा: संबन्धः क

ल्पते यत्रनु विरोधादेरलंकारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्यं

प्रत्यसंवंधभयादौपम्याख्यः संवंधः कल्प्यते यत्र तु अवि
रोधादेरलंकारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्यं प्रत्यसंवंध
भयादौपम्याख्यः संवंधः कल्प्यते यत्र तु विरोधादेरा
लंकारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्यालंकारत्वादेव वैचित्र्यात्म
कत्वाद्वैचित्र्यस्य च विचित्रवस्तुसंलग्नत्वाद्धि चित्रेणालं
कार्येणावाच्यभूतेनाप्यनेनाव्यभिचारित एव संवंधः एवं
चात्रासंवद्धार्थत्वसंभावनास्ति केवलमत्रालंकारस्य
प्रतीयमानत्वादात्मत्वेपि व्यालिरूपकसमयानन्यायतेनम
नश्वगत्यालंकारत्वं एवं तर्हि यत्र शब्दशक्त्या वस्तुमात्रं
प्रतीयते यथा त्वेवानिलादिति तत्र कथमुपमा मंतव्येरा॥

कुसदत्त- संबद्धार्थत्वपरिहारः अप्युपमाया अङ्गीकारः क
५८ थं तर्हि वस्तुमात्रं व्यंग्यं स्यात् सम्भवत्र शब्दशक्ता
59 वत्त्वं नेतरस्य प्रतीतिस्तत्र यदि त्वसंबद्धार्थत्वेनौपम्यं
नालंकारान्तरत्वं तर्हि वाच्यप्रतीयमानयोरत्यन्तकिं
चित्सदृशतयामित्यभ्युपगन्तव्यं अन्यथा संबद्धार्थ
त्वस्य परिहारो न स्यात् ज्ञानेयं चिन्त्यमानं व्यंग्य
प्राप्तिर्वाच्यस्यापर्यवसान र्प्यविशेषः पर्यवस्यति
स च वक्त्रौचित्यादिरूपः एवं शब्दशक्त्या वाच्यगत्तेन
साम्यविशेषवशान्तरप्रतीतौ कार्यायामुभयप्र
तिसहत्वमेवात्र पर्यवस्यति न केवलशब्दशक्तिम्

ध्वनि

लत्वं स्यात एव वक्रताख्यालंकार ध्वनिरेव शब्दशक्तिमूलोलादि
तेनवस्तुमात्रध्वनिः उभयशक्तिमूलस्तु शब्दार्थशक्त्या
द्विष्ठोप्येतत्कारिकावृत्तिग्रंथेप्रकाशितः ॥ प्रथयंत ग्रंथका
र उभयशक्तिमूले भ्रांतः शब्दशक्तिमूलं वस्तु ध्वनिमभ्यु
पगमयान् पथिपथिकस्तरा इत्युदाहरणद्वये क्रमेणावक्रोक्तित्वं
प्रतिपाद्यौचित्यं चाश्रित्य शब्दशक्त्यार्थांतरप्रतीतिरि
त्युभयशक्तिमूलत्वात्केवलशब्दशक्तिमूलत्वं चौचित्यं यत्तु
ध्वनिकृताहृष्टाकेशवेत्यादिशब्दशक्तिमूले प्रत्युदाह
रणत्वेनोदाहृतं उभयशक्तिमूले उदाहृतं न चैतयुभ
योर्भवतीत्यभतेस्तावत्यंतरत्नोपि व्यपदेशामीतिन्यायेन

कृ.स.दत्त.
५५

मुख्यत्वेनोभयशक्तिमूलत्वेपि अन्यतरव्यपदेशेनश
ब्दशक्तिमूले प्रकाशनात् एतच्च पृथक्कृत्वा तूभयशक्ति
मूलोदाहरणं प्रदर्शितं इति प्रकृते मुख्यमेव शब्दश
क्तित्वमुक्तमिति विचिन्त्य तथा प्रतिपादितं तिग्मरुचि
रिति॥ तिग्मा तीक्ष्णा रुचिरस्य अप्रतापो यस्य विधुरा
णां वैरिणां निशाकृत् दाहहेतुः मधुरा लीला यस्य म
तिमान् तयोक्ता तत्त्ववृत्तिर्यस्य प्रतिपदं पक्षाग्रणीः स्वपक्ष्या
णामग्रेसरः प्रधानं तत्पक्षे तिग्मरुचिरादित्योप्यप्रता
पराहतः विधुश्चन्द्रोप्यनिशाकरः मधुर्वसन्तोपि ली
लारहितः मतिमान् प्राज्ञोप्यतत्त्ववृत्तिरवस्तुनिष्ठः॥ ५५

55

ऽत्ति पत्यर्व दिवसोपिप ह्रस्यमासार्धदिव ह्रस्यत अत्रग्र
गाणिर्नारंभव इति विरोधः अत्राप्यादीनामभावाद्विरो
धालंकारो व्यंग्यः एवमभितः पारमित्यवहितः सामित्तः
संग्रामात्स्रा झ्रैरत्तिप्रायेर्हर्षैर्ददात्तियस्स संबोधात्ते त
या यशोभिः सहितः सन्न सन्नामं हितः कल्याणामि
त्र्नकः विरोधपदलेऽमि सोपि सामित्तः अहितोपि
साहितइतियोजनासंभंगाभंगाश्लिष्टपदगोनावि
रोधभेदेनोदाहरणद्वयं किंचनानाप्रकारमालांबि
वकलाविज्ञानं वस्तुकलो अत्र विरोध व्यतिरेकालं
कारत्वाभावात्यसंलग्न त्वेपिप्रतीयमानत्वादात्मत्वे

कृसदत्त· नालंकार्यौ न तु प्राधान्येन व्यङ्ग्य मालारूपकयमलं

कारमेत्याह· अलंकार्यस्येति यथा बाललताः सं

भ्रममाणमेभणाति पश्चाङ्गन रूर्वगत्या बाललताह्तु

च्यतेत त्याऽलंकारोऽप्यागिनआप्रधानव्यापपद

वीयाविरोहेतु पाथ्यिकनान्वसंस्तरोक्तिमनाकश्च

न्तरस्थलेयामे उङ्गतपयो घरं प्रेद्य यादिवसामि

त्तद्धससंस्तरस्तत्रागादिप्राप्याप्रस्तरः पाथाराः

एवमपिचेन्तु मेघभयत्तहसव्यंग्यंकश्वरूचनत्स्वय

मप्युपभोगेन नानानिद्राकर्तमप्युपलभ्यन्ते

सर्वत्राविदग्धाः त्तद्ध ठक न्तपयोधं समीमुपमो

गोव्यज्यतेशगतिरप्राप्तिषु । न चात्र विरोधालंकारस्यां
कनीय एकविषयत्वाभावात् अन्योन्यविरहावि
रन्यस्याप्यानीरिति उदारोऽनुदारस्येत्यत्रैक विष
यत्वात्तत्रापि विरोधत्वेऽलंकारस्यानीरित्यादिव
क्तिष्वनुदाहरणाड् उदारोऽनुगतंगारकोपि विवादि परी
तोप्यनुदारः अत्र पूर्वार्द्धमेवोदाहरणमुत्तरार्द्धे
किरोधलंकारस्यासङ्गावात् उदारस्यानुदारइति विरोधः प
रिहारस्त्वनुगतोदारोऽनास्तदुदारो नामादितिवा ए
वंशास्त्रीनलंनिरागीया पर्यशाक्ति मूलावित्यानिरोनि
माह अपर्यशानपुत्रवोपानि तत्र द्वयस्याप्रकारस्त्वेऽय

क्लृप्तस्त्वमभिप्रायः इह व्यंजनव्यापारस्य ध्वनिस्वरूपं व्यंजनं चोभय

५७ त्र व्यंजनं व्यंग्ये च दत्तपदं तत्र व्यंजकाश्रयेण प्रकारद्व

57 यं तथा हि व्यंजकस्यार्थस्य भावितानि मार्गा इति वा हि रसं

भवेऽपि प्रौढोक्तमात्रनिष्पन्नत्वं सापि प्रौढोक्तिः कश्चित्कविसं

बंधिनी यथा तत्रास्त्येव नवरागिं काचित्कविनिबद्धस्य वक्तुस्त

बंधिनी यथा रससाध्याविशेषो वक्तृ एवं व्यंजकस्यार्थस्य त्रैवि

ध्यं तत्रापि प्रत्येकं वस्तुमात्रस्य च रूपत्वमलंकारस्य च रूप

त्वं वेति द्वैविध्यं एवं व्यंजकस्य षट् प्रकाराः व्यंग्यस्यापि

वस्तुमात्रत्वालंकाररूपत्वाभ्यां द्वैविध्यं प्रकारषट्कस्य च

ताभ्यां गुणने द्वादश प्रकारा भवन्ति ननु स्वतःसंभवि प्रौढ

भे

तयोर्यद्व्यंजकार्प्यगतत्वेनभेदःऽध्वनेन्न केवलयोर्वाच्य
लक्ष्ययोरपिभेदत्वेनकिमित्तिन कल्प्यन्तेध्वनिविशेषत्वात्
तत्रच व्यंजनोपयोगित्व यातेषांभेदत्वंतर्हि व्यंजनस्याभ
यवस्तुपादत्वाद्भ्रांग्यापर्य गतत्वेनापि किंमितिनाभिधीयं
तेऽच्यतेनिमित्ताभिप्रायेणोक्तत्वात् व्यंजकत्वंतन्नि
मित्तकंनव्यंग्यतंत्त स्याहिकश्चिदर्थःकाविनिबद्धेनव
क्ता प्रौढोक्तिमात्रप्रतिपादितःध्वनिव्यंजकोनकाविप्रतिपा
दितोनापिस्वतःसंभवेन यथाशिखरिणिक्वनुनामेत्यादौ
रागित्वंनरसातस्यार्पस्यवचनानर्हत्वादर्थान्तरंप्रति
व्यंजकत्वाभाववाद्ध·कश्चित्कविनिबद्धोक्तिमात्रनिष्पन्नदैव

क्रूसदत्त कविप्रौढोक्तिप्रतिपादित इत्येव व्यंजको न स्वतः संभवे

५८ न यथास ज्जोऽङ्कुरसराहिमासो इत्यादौ स्मयपदार्थो वहिः सं

58 भवाभावान्न स्वतः संभवी नापि कविनिबद्धवक्तारमपे

तेन वक्तृप्रवेशाभावात् कविप्रजापतिप्रौढोक्तिनि

मितत्वेन त्वपर्यन्तरं व्यनक्ति किञ्चित्तु न वहिरपि संभ

वात् स्वतः संभवेन व्यंजकोऽयथा एवंवादिनीत्या

दौ मन्त्रय हृतः प्रचुरलोकव्यवहारे स्थितः नयाधिके धम्म

लज्जाव्यंजकत्वेन प्रसिद्धयने लज्जाख्यव्यभिचारभावा

नुभावयोरतिचारुत्वेन प्रतीतिविश्रान्तिस्थानत्वात्

प्रतिपद्यप्रतिपत्तासन्तीवस्तात्वेन व्यवहरणानुभाव

त्वेनानेना[illegible] शक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेरित्युदाहरणे
नासंलक्ष्यक्रमे व्यंग्यस्यैव ध्वनेः तस्माद्व्यंजक
स्यैवार्थस्य व्यंजनेऽनिमित्तत्वान्न ततः संभावित
ष्टत्तयोर्भेदा उक्ता न व्यंग्यार्थगतत्वेनापीति व
स्तुरूपत्वेन संभावितो वस्तुरूपव्यंजकस्योदाह
रणं यत्र रसस्येति अत्र रसाभासो मा भूत्: धूर्त्तिनामयमेः नी=
पुनः घनस्तम्भच्छिमयः इति — रागेण नवनागा प्रफु
ल्लविलो[illegible]नाजाताः कारस्य क्रूरो घाकिनः प्रफुल्लावि
लोचनत्वं उत्पपदार्थदर्शिनेन समार्पितं सहात्मे
कभोग्यत्वं व्यंजितं अत्र वाच्यस्य काविनाप्रतीयार

दित्वेपिवस्त्वपिसंभवत्स्वनस्सं भावितंत्तत्ररसध्वनः र
संभाविनावस्तुमात्ररूपेणावाक्यार्थेनकृत्वाधनस
म्पत्तिमयेनहिन्नुलानिजवात्तुर्येणाकृत्वाहमेनमाव
र्जुपिष्याशीतिवस्तुव्यज्यतेतयात्रारासत्वेनस
र्वांनिकानिरुः पूर्णत्वेनाद्दतगुणः धनसम्पत्ति
मयत्वेनरूपराः इतिन्निर्यपर्यन्तफलनयनत्वंवस्तु
ऽनेनान्यासामनाकर्षणीयइतिममैवायभोगयइ
तिवस्तुव्यज्यतेवस्तुरूपरसध्वनस्संभाविनार्थस्या
लंकारव्यंजकस्योदाहरणायेपाघत्यासीति कुर
वाड्ककवराणांनाम्प्रारीतमित्वंपन्यामत्रहतव्यनेत्वे

वंरूपं ततश्चवाच्योऽप्युगर्त्तरेकोऽनाशोकनीयः अत्रप्रापयमा
त्रस्यापिवादितत्त्वाद्धाचाशान्तीदस्यधर्मताभावाच्छुपाम्री
न्यजनात्मनेपदं यथाशाखतीतिप्राणःसमवाचरति
इत्यात्मानमाक्रोशशासीतिसाधुशब्दत्वं अत्रयथाशापड
पलंभइत्यात्मनेपदंस्यात् अत्रोपमानाद्उपमेयस्याधि
क्येविपर्ययेवाव्यतिरेकइतिव्यतिरेकालंकारोव्यंग्यः
स्वतःसंभवितोऽलंकाररूपस्यवस्तुव्यंजकस्योदाहर
णंयथा दर्वीधेति गंधगजायपरगंधेनैसहतेनेनिघ्नं
परत्नंत्रंकालीकटालइवेतिनिम्नयानमेघाशंकागकार्यो
उन्मेनापिप्रकृतगतत्वेनाप्रकृतसंबंधहेतुकासंभ

कृ.सद. वनाकथ्यतेसाधनकवेतेनप्रोक्तौ गीत्वादस्यपस्यधर्मस्यौ

६. पम्यानोपमेयगतत्वेनवस्तुप्रतिवस्तुत्तयोपनिवं

६० धात्व नापिकाविवादीनितानांविशेषणां नहिनैका

लौकिकटात्संभावनयाकूपाराः प्रतिपन्नोपिठकूपा

रात्वेनत्रपत्ववालोकोत्तिसंबंधबलात्संभावनाप

मुष्याप्यते नव्यलोकोत्तिबलात्संभावनाप्रतीति

रपिनाचित्तसादृश्यप्रथममवगम्यते इवशब्दमाहात्म्या

त्कटात्सादृश्यःकूपाराो दृष्ट इति प्रतीतेः तस्मा

दुपमेवयत्नात्मेदोत्तिनिश्चयः तथाचोपमायास

कालारिपुदर्पः त्वराततारिष्यतीतिवस्तुप्रकाश्यते

स्वतस्संभविनोलंकारस्तु यस्यालंकारव्यंजकस्योदाहर
णं गाढकान्तेति। अत्रयएवाधरनिर्दंशातिसमयोन्मावे
यतीतिविरुद्धयोहेः क्रियपयोरेकक नर्तृकत्वादेकविषय
त्वेनाविरोधालंकारोवाच्यः सचस्वतस्संभवीनोस्मा
दिगतस्याविरोधस्यवहिरपिसंभवात् तुल्ययोगिता
त्वेत्राशुक्ताक्रियाभेदान्तसाम्याभिधानाभावात् एक
त्रेदस्थानाक्रियान्यत्रव्यापादनाक्रियेतिक्रियाभेदः
तस्मात्कार्यकारणाभूतयोर्व्यापादनदंशनाक्रिय
योः पूर्वापरत्वेनास्थितयोरपिएककालंप्रतीतेरातिश
योक्तिरेवैवंविधउक्तं ममसत्यातिउभेदसमारोपाद्वहेतु
गम्यसोक्षिरितिनान्यपवभक्षिः वक्ताकृपकाविप्रौढोक्तिनि

कृसदत्त॰ मित्रस्यवस्तुव्यंजकस्योदाहरणं कैलासस्येति स्व

६२ लोति मुकुलितनेत्रपर्यन्ताः ध्रुवरणेन्ति शलिनोवि

सानां सद्भावो चक्रुवरणं शलिन इति रूपकं सर्पावण

61 मेघ इति वाच्ये निर्गतां दीर्घरूपत्वाद्धस्तिरूपः नच अत्र

गजस्याधिगम्यते तिर्यग्रूपत्वात् अयं चाप्यौवाहिनी।

संभवति कवेः प्रौढोक्त्या वस्तुनानेनाभिन्न इतिनिष्पा

व्यवक्रियते एवमादीनि विसिनीदंडभुजिजनने ना

अत्र च कीर्तिर्धवलगानेन नरकेशी हस्तावर्त्तनं हस्तिनो

नखत्तः संभवि कविसंज्ञदायाल्कावित्यावर्णितं इति

कविप्रौढोक्तिसिद्धत्व एवमग्रेपि दृश्यं वस्तुरूपस्य

कविप्रौढोक्तिनिर्मितस्यापरस्यालंकारव्यंग्यस्यो

दाहराणं केसौं खेति के प्रो भुवलात्कारेरात्रेन समरेज
यश्रीर्गहीत्ना यथ्याकंधराभिर्विधुरस्तत्स्वहृदकंकं
ठेसंस्थापित्ताः त्तस्याविधुराहृत्तिसंबंधः अत्रोत्प्रे
क्षायाक्तमासोक्तिर्मूलमवगंतव्यामत्रान्यप्याम
दन्तोद्दीपनस्यानिर्विषयत्वात् नयासिंदीगाहृत्त्रगाढ
त्रिविधुरैस्तत्स्यजयाहृष्टइतिवाकार्प्यः प्रतीयतेत
स्यचपलायतेहेतुत्वेनप्रतीतेः हेतोर्वाक्यपदार्थ
तेतिकाव्यालिंगत्तान त्यजंतीति अत्रपकुतेर्हृदि
कंठसंस्थापित्ता इतिव्यंजकंगाढालिंगनाभासोद्य
नेदर्पितेत धुसमपसर्पतिमनास्पितीनांमानः वी
डनभीतइवहृदयात् अत्रालिंगनमात्रेणापिसं

कस्तत्संभवः प्रत्यालिंगनेन तत्तस्य सौख्यमिति न वाच्यम्

६२ सिद्धांतत्वं अत्र प्रत्यालिंगनमंतरेणगाढालिंगन

कृत पीडनभावासंभवात्प्रत्यालिंगनलब्धगौंवस्तु

व्यज्यते अत्रालंकारस्तुल्ययोगिताविशेषो नोक्तिनिमित्तस्यालं

कारव्यंजकस्योदाहरणं जाग्रेयराभिन्नयातः यथा

नाराणांविकसन्नीलकाविविदनाबुरुहवयवविनिर्विशेषा

द्वर्शयंति भुवनमंडलमन्यद्देवता जयति वाराणीस्ये

रस्यविरमपिक्रानिर्मातृत्वात्त्वगम्योमिमम

पिनिर्मातृत्वादितिहसनस्योपपत्तेर्हसितानीतिव्यं

व्योसमाप्तिंगम्यमानव्यतिरेकाभिप्रायेणाहसंतीति

तिवाच्यसमाप्तिंगम्यमानव्यतिरेकाभिप्रायेणाहस

62

नयोजनीयं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्य वस्तु
रूपस्य व्यंजकस्योदाहरणं ॐ लंकाइति चेलंकागि
रिमेखलायास्खलिताः संभोगावरविन्दीर्गीस्फारोत्क
ण्ठापीगवलीक वलनाभ्रमप्रारिद्धत्तनेद्दानीम
लयानिलाविरामिनीनिष्पन्नसंसर्गिरागेजाता
ऽग्निनिभिश्रुत्वापि बहलात्तारुरायपहृताग्निद्धकत्र
हे: ग्नेहरिगत्तृहति इत्सनीम पर्यस्य निर्दिष्टा चाहिष्वा
स्य परस्या संभवाद्वाच्यस्य कविनिबद्धप्रौढोक्ति
निष्पन्नत्वाविद्यते वक्तारूपकाविनिबद्धवक्तृप्रौढो
क्तिनिर्मितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणांसही

तिसारिवादिरचयामासतस्य मम धीरत्वेनाप्यवासं प्रि
यदर्शनाविरहं रवलं दृष्टोनेसहसैवतेनापस्तत्कृत्त्र
प्रार्थना रूपायाः क्रियायाः प्रभावेविमानस्यानिश्च व्यस्त
त्वात् प्रसादफलत्वास्य कार्यस्योत्पन्नोविभावना
तस्याश्चसाहित्यात्तिडोप्सार त्वामानित्यंजकं तेनेति
निर्दिष्टस्य धैर्यस्याविकूलत्वेनापसारस्योत्समार्थि
त्वेसौभाग्यफलं हेतुत्वेनाभेदमाश्रयंगमयते
मारिवधैर्यैरगमममानस्याप्यवासं विरहदुःख्याव
स्यितामिति प्रोक्तः तेनापस्तामानितेन धै
र्यैरगोत्ययर्थः कार्विनिवद्धवत्तृप्रौढोक्तिकिनिर्मि

तस्यालंकाररूपस्य वस्तु व्यंजकस्योदाहरणं श्लो
लेति मत्वार्द्रीकृतकरतामरसस्य दन्तैः स्वलोचनयोर्म
मर्दनं रक्तांशुकप्रसादकोपेन तु नगमितिवक्त्राक्तो
ते वक्त्रौ न रक्तानि मानेरागप्रश्नस्योत्तरालंकारः
न्नयनंदु
केवलं कोपेन न रक्तत्वमपि तु रक्तांशुकवलादि
त्यपह्नुत्यलंकारस्त्वविवेनोत्तरालंकारेणोति वाच्यं
तस्यैव रूपव्यंतया व्यंजकत्वप्रतीतेः वृहत्सीति प्र
श्नस्यच प्रतिवचनं वपाङ्गर्व्यप्रश्नवाच्यं कल्पनेदु
त्तरालंकारे प्रावाच्येनतस्यः प्रसादपात्रतादि
वस्तुव्यंजनेऽलंकारस्तस्य कार्विनिवद्धवक्तृप्रौढोक्ति

कृसंदत॰ निर्मितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणं महिलेति महि
६४ लासहस्रभरितेतवहृदयेसुभगसाकल्पमाती प्रतिदिवसमन
64 न्यकर्मा॰ऽङ्गंतनुकमपितनूकरोति महिलासहस्र
भरिते इतिपदार्थरूपएवक्रमाणमान्तीत्यत्रहेतुरितिहेत्त्वर
लंकारः काव्यलिंगं १ यत्नुवक्तव्यं २ यथा तत्रतनूकरणा
स्यकारणस्यसद्भावेपिहृदयवर्त्तनलक्षणस्यकार्यस्यानु
त्पत्तेर्विशेषोक्तिः प्रतीयते तथाऽस्मान्तीवेत्युत्प्रेक्षापिचारु
तयाप्रतीयते एवतन्न कारणे क्रमानस्यहेतुत्वेनोत्प्रेक्षा
णात् एवंचोत्प्रेक्षाध्वनेरपीदमुदाहरणं इत्ययमर्थप्रा
क्तिमूलस्यपदप्रकाशापिभेदाः शोधिताः संलक्ष्यक्रमव्यं

ह

ग्यस्य शाब्दशक्तिमूलत्वेनार्थशक्तिमूलत्वेन च भेदं-
द्वयं निरूप्य उभयशक्तिमूलत्वेन तृतीयं भेदमाह-शब्दा-
र्थेति उदाहरणं अतंद्रितेति हे चंद्रतिलकाकोऽत्र
शब्दव्यंजकः परिव्रज्यासहस्रात् समुद्दीपयन्तेति सान्द्र-
मिति चार्थोऽपि व्यंजकः परिवृत्तिसहस्रात् शब्दार्थयोः
शक्त्या रात्रिचोपमितो रूपमावाक्ये व्यंग्यात्चंद्रः कर्पूरमपि
समस्तसुखप्रान्तरकाम्यां कन्तीनिनाकाम्यामपि प्रया-
णात्रिः कान्ताच अत्र ग्रंथ्यप्रकारेण उभयशक्तिमूलत्व-
मभिप्रेतं-अत्राश्लिष्टशब्दमाहात्म्याच्छब्दशक्तिमूल-
त्वं न घार्जितं साधारणा शब्दमूलत्वाद् अर्थशक्तिमूलो।

ध्वसदत्त· त्वं एवं चार्थशक्तिमूले यान्युदाहरणानि तान्यनुरू

यशक्तिमूले स्तुः अत्र वचप्राहितत्त्वकेन चित्तसाधार

णशब्दप्रयोगे साभविनव्यं अत्र यत्र सति श्लिष्टशब्द

प्रयोगे वक्तुर्वित्याधिर्थमावाक्षत्योर्भ यशक्तिमूलत्वे शक्ति

मन्त्रवकार्य निन्न युत्पन्न एवननताकिंत्वपात्प्यिमत्रणाए

स्यइत्याद्युभय शक्तिमूलस्यैवोदाहरणं वाच्यं अत्र

र्थशक्तेरपि व्यापारात् अन्यथा केवलशब्दशक्ते

र्वस्तुमात्रं ध्वन्यतस्यात् अत्रनेनैवाशयेन शब्दशक्ति

मूलं वस्तुनि ध्वनि कृत्वां गीकृतवान इत्युक्तप्रायेमर्थी

नरसंक्रमितवाच्योत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेत्याविवा

क्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः क्रमोद्यो
तश्चेति अविवक्षितान्यपरवाच्यस्य द्वौ असंलक्ष्य
क्रमव्यंग्योऽनुरूपकः क्रमोद्योतितेनु शब्दशक्ति भेदौ
मूलौ द्वे अर्थशक्तिमूला शब्दार्थ उभयशक्तिमू
ल एकश्च स्पद प्रावाक्ये इत्यादिवाक्यरूपसमुदाया
पेक्षया शब्दार्थाभ्यामुक्स्थापयस्य वाक्येऽलव
नपदे यथाऽत्रैवेत्युदाहृतं अत्रैकदेशस्याशब्द
शक्तिरेकदेशान्तरस्यार्थशक्तिर्व्यंग्यं प्रतिपाद
यत इति वाक्यस्योभयशक्तित्वमिति ग्रंथकृतोऽभि
प्रायः वस्तुतस्तु शब्दशक्तिः कामं पदगतापि संभ

ॐ॥

कुसद्वृत्त॰ वृत्ति अत्र पर्यायशक्तिरत्नकमचक्रवित्यादिविवक्षया एवं भवतीति वाक्य
६६ एवोभयशक्तिमूलत्वमिति ध्वनिविदो मन्वते पादेपी
तिन नुकाव्यविशेषो ध्वनिः काव्यं च तत्पदमात्रमपि न वा
66 वयवस्वभावं एवं च कथं पदप्रकाशत्वं वाक्यविशेषरूप
स्य ध्वनेः स्यादित्यालेकावयवेति एकदेशमुखेन वाक्य
मेव तत्तयाव्यपदिष्टमित्यर्थः ननु पदद्योत्येन व्यंग्येना
काव्यस्य रामणीयकं कियद्वा विष्यतीत्याह एकेति
अनुपयुज्यमानार्थान्तरसंक्रमितवाच्यपदद्योत्योदाह
रणायस्येति अनुपपद्यमानान्त्यन्तानितिरस्कृतवाच्यपद
द्योत्योदाहरणां खलेति खलव्यवहारा दृश्यन्तेदा

स्त्राणां ययपि त्वापि धीराणां हृदयवयस्यवङ्मत्ताः
न खलु व्यवसायाविमुख्यंति क्षत्रकार्यकारित्व प्र
कर्षौ ध्वन्येते विवक्षितान्यपरवाच्यस्यालक्ष्यक्र
मव्यंग्यस्योदाहरणं लावण्यतिमित्रादिश्राव्यइत्यादि
उ मत्र योगात्प्रवोमुख्यार्थवाधोस्ति इतिनीहरणा
मूलत्वं भुक्तस्य चार्थ्यस्यामा विवक्षितत्वादविवक्षि
तवाच्यत्व ज्वरोमहानित्यत्र ज्वरोषमामितिवा ...:
एव तोत्पन्न व्यवसाया नाम चेतनत्वेन विमुख्यतीत्येतत्
त्वदसंभवत्वाचार्थवाधित्वावाधितमोहात्मकमुख्या
र्थमनुपपद्यमानत्वादेवात्यंततिरस्कृतवाच्यंविसं

स्थुलादिभवनसाहस्रयाद्यवसायांल्लक्षयन्नुप्रेक्षादु
र्वेकारित्वादिप्रकारध्वनिर्वहयामादिधर्मान्निरध्वनाति
युक्तं नेतिभयस्याकृत्विमन्त्वप्रकाशनात्तु भावादी
नामितिभावनतदाभासभावशान्तिभावोदयादी
नां तस्यैवलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदे शब्दशक्तिमूलौ द्वौ
भेदौ अलंकार ध्वनिर्वस्तु ध्वनिश्च अलंकारध्व
नेश्च शब्दशक्तिमूलस्य पदद्योत्यस्योदाहरणं रु
धिरेति विडंकितं सर्वं स्मरत्र भीम इति पदं ईश्वरात्मनी
यस्समानाधिकरणात्तयाप्रयुक्तं प्रहेताप्रकृतयोः
साम्यं प्रतिपादयन्नीत्युपमालंकारो व्यंग्यः शब्दश

त्किम्मूलान्तरसारूपोवस्तुध्वनिः पदप्रकाश्योयथा
भक्तैर्भाति भुक्तिः कोलोपभोगोपिमुक्तिरूद्वेगोव्या
पारादपिएकान्तः संकेतस्थानमापि सन्तः स्वदस्या
ग मनंश्लोमने क्रागामश्लक्ष्णत्वार्थयोर्वैसाहस्रपात्रोप
मा मर्थ्यपशात्तपुङ्खवेषभेदेतत्तसंभविनावस्तुना
वस्तुध्वंग्यत्वेपदप्रकाश्यत्वात्यथा सायंस्नानमि
तिमदभ्रान्त्याशेषवपशाव्दयोरर्थोवस्तुरू
पोस्वशक्तिसामर्थ्यादत्रिप्रायोनलिनरामर्थ्य
इयंध्वनतः निरुच्छ्वासत्वयानञ्जताविन्नत्वयानञ्
त ध्यानेनमुक्तिंप्रारणावियोगान्न्कालंकारस्तपवक्त

कश्मदत्त
६८
68

स्वतःसंभविनो वस्तुव्यंजकस्य पद्योत्यस्योदाहरणमाह दशाननेति
दशाननारातिः कस्तूरात्मजनुजस्य वः क्षवनं दक्षाहेतुः कवी
नामेडुकाल मसतं वा रसाम्बव्यास नं कलंकार रूपस्वत
संभावितोलंकारव्यंजकस्योदा० ठहेति तवबल्लभस्य
गोत्सर्गे आसीद्धपोऽम्लानक मन्त्र हत्त इतिनवव घः
ष्टत्वाकरोतीति वदनं महाघंसुख महासंसुखमवतात।
तलज्जुयेत्यर्थः काव्यलिंगमिति काव्यलिंगं हेतोर्वा
क्यपदार्थता इदानीं कविप्रौढोक्तिनिर्मितस्यवस्तु
रूपस्यवस्तुव्यंजकस्योदा० राहरु इति राविभुंच
दे धवलाखलालितमास्फालयंश्चापं एकछत्रामिव।

करोति भुवनराज्यं विजयं गमयतः वस्तुरूपकाविशेषोक्ति
निर्मितस्यालंकारव्यंजकस्यो० निशीनेति अराले
वक्रे जारस्यापरूपे० सोतिहका व्यक्तिकरामिश्रीवं प्रवस्या भा
गमिलाषचिंतायास्सख्य ङ्खैवेकरूपाः परस्परविरुद्धाः
तासां योगवयमसंभा व्यमितिविरोधालंकारो व्यंग्यः
अलंकाररूपकाविशेषोक्तिनिर्मितवस्तुव्यंजकपद
द्योत्यस्योदा० वारिज्जंति वार्यमाणो पिशुनस्संतापे
कदर्थितेन हृदयेन स्नेनभरवयस्येनाविशुद्धि जाति
वेचलन्यस्याहारः अलंकाररूपकाविशेषोक्तिनिर्मि
तालंकारस्यपदद्योत्यस्योदा० सोमप्रेति समप्य

कुसवृत्त ६९

69

श्यामलांगो धाम्मित्व: कोलितललितनितरदेहः त
स्या: स्कंदेनमत्वोंह लब्ध्वा स्मरस्तरुरत्नसंगरे जपतिवृ
त्तान्तरूपकाविनिवद्धवक्त्रप्रौढोक्तिनिर्मितवस्तुनाव्यंज
कपद्योन्योदा० रात्रावेतितनवपूर्णीमाशशांकस्य
सुभगत्वमाविसुगंममसंत्यंकासौभाग्यसमग्रा प्र
दीपंरंजनीवल्लवा प्र क्ष्मोदयकाले एवपूर्णिमाम
गांकोरक्तोभवति नपश्चात्प्रदोषे रजन्विरा य
मात्रमेवसौभाग्यामवति पद्योत्पवस्तुरूपकावि
निवद्धवक्त्रप्रौढोक्तिनिर्मितालंकारव्यंजकस्योदा०
सहीतिसारिवनवानिवत समयेक्तांकपालीसरव्या

धु

निविड्याहारोतिगारित्तएव उद्भियमाणाः नन्तःक
पंरमं अंकपालीआलिंगनंसैवसरवी॰ निविड
घना अंतरंगाव उद्भियमाणाः आधिकीभवत्
अलंकारस्तूपपदद्योत्यकाविनिवद्धवक्तप्रौढोक्ति
निर्मितवस्तोव्यंजकस्योदः॰विसेति विस्पष्टवलं
त्वांसारिवह स्तुाकठेननरलतर दृष्टिंचारस्पर्शमिषे
णान्त्रात्माण्डतक इतिपातायित्वाविभिन्नः कुटाघ
टः अत्रायमन्वयः विकलस्वलंविस्पष्टंवल्लवाघ्रि
यं दृष्ट्वा घटेनोपलादिना त्वांतर नर दृष्टिजाते
त्येकंवाकंचारस्पर्शमिषेणान्त्रात्माण्डतादितिघटः

हसद॰ पातित्राविभिन्नः त्वयेतिश्लेषः अत्रालंकाररूपक

७॰ वितिवद्भवत्ताप्रौढोक्तिनिर्मितालंकारव्यंजकप स्व

७० द्द्योतकस्यो॰ ज्योत्स्नाहेति ज्योत्स्नायामधुरसेनचावि

नीरागिताकाण्यान्तःकमनाद्भसाबद्धापितवोढेवय

रवध्रस्तहरानितवहृदयंकादीपद्युतिप्रातिखेद

द्रवेभ्यस्येतिकाल्लधर्मोपिरमणी रतिकेलिहृतानिव

सनकराकिसलयरुद्धनयनयुगलस्यरुद्धसपत्नीव

नयनंपार्वतीपरिचुंबितंजयतिसद्यापयाधितिक्रपा

लतंपादाननतइत्युभयपरंसंवद्धं अत्रच्छिन्नेतिप्रकृत्याश्रे

मातिप्रायोध्वन्यनेपारीतिकरयुगाध्वन्तमंडलीकृ

ततोव्यंतरे कृत्वा वक्रः संवक्रस्य व्यंजकात्वयस्या गामाह

इतिग्रामगोस्मिग्रामेवसामिनगरस्थितिनेत्तानागमिना

गारिकभागपतीन्द्र हरामि ग्रामवासिसाम्नवासिग्रामाहीं

प्रत्यनग्रामजनाकाल स्येति भूलकात्ता विहितस्यलङ्

इत्यर्थः भार्गवस्येन्यनेनरौद्ररसः प्रतीतिः नागरिका

सेवांधिपति हरतो या दृशी वैदग्धी प्रतीयतेनताहृशी

नागरिकापतीनां विहरतो नागरिकाभिः हृतेवित्तर

आपियस्यामपिलगं तितस्या नतास्ववैदग्ध्यातिशयोप्र

व्यज्यते तेषांगुरग्यस्लोगानांनासाछत्कंठानांतस्य

प्रेमणः तेषांभावितानां संदरइ इत्यंजातनवसानंतेषा

हृस्त्ता मितिवचनमनेकप्रकारंहस्याकाषिवैदग्धंकर

यद्विप्रलंभकंहीपयतीत्यर्थः प्रहासेनिमूत्रप्रहासे
चमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्चेत्यनेनसूत्रेण

प्रहासेयोत्येमन्योपपदेमध्यमःपुरुषः मन्यतेोवो
त्तमोभवति अतः किंत्वंमन्यसेयदहमनसेयदहमन
यासहविहरिष्यौसीतिउरुषव्यत्ययः किंमन्यसे
विहरिष्यामीतिसत्वार्थः प्रधानंसंग्रामः साधु
वादः तिविधिनान्तसूतेनासिद्धः साधुवादः कीर्तिः
तस्यपदंनत्कातिमात्रेयात्यर्थः अपवर्गः फल
प्राप्तौसत्यांक्रियापरिसमाप्तिः अंगकौरीति अत्रा

मुकं पयार्द्रैर्वल्याय वस्यादि धननाद्विप्रलंभश्रृंकर्थो व्यंग्यः
९नर्जन्तनीति । छिती यथाचारमात्रेपुनः शाब्दोवर्त्तते न
त्वागगमितिछितीयवारे स्त्रवमशाब्दः सर्वथाविवेका
भावंव्यनक्ति ध्वंसमात्रेणैवेन स्त्रीत्वियपायितलिविवे
कृत्याभावात् चंद्रतितिपातेन वीरासनुस्वस्यतुल्य
यो गेलालंकारस्य धननाद्वीररसप्रकर्थो व्यज्यते रा
मेम्माविति रावणादुद्दिश्यकुंभकर्णस्येयमुक्तिः
स्वकूमप्राब्द्धो दाशरथिरूपेराजामदग्न्यावि जयादि
धर्मान्तरेपरिणतः मूसावित्युक्तपातिशाय शार
लीवीररसो व्यज्यते गुणोरीतिर्षाड्गुण्यौचित्येन म

72

अस्मच्छब्देन सर्वेषां नाशो व्यज्यते भाग्यविपर्ययादिति॥
तिनया भासो व्यज्यते अस्माकं सर्वेषां याविभाग्या
निसूर्वभासं स्तात्स्येवदानीपूरीनाप्रिजानाति स
र्वदास्मत्रसावीति भवनगत्यातत्यत्रवचनस्यत्वादि
तिलावरास्यमाटिति कुम्भकर्णा अस्मादिवस्यचेति
सर्वेषां तवममकुत्रस्य च अत्रमत्न धनुरिति मद
नघाव उपाध्यायस्य समीपे इत्यनुपत्ततमयोत्तिसमासः
अवेभ्योशिष्येभ्य स्वर्गादीतनमेदास्यामिति पदवाक
प्रकाशयाम्यांद्गसौ प्राहुता देवरजपयास्मभगाकिमपि
तेभ्यशीतता योदितिम्प्रत्यवलम्भीग्रहे अत्रतनीयतांव

रकीर्त्तनात् उक्तं वैः ध्वनिप्रपंचप्राहुर्मा उक्तविविमंत्र्याहृ
ता अर्थान्तरसंक्रमितवाच्याविवक्षितवाच्ययोस्संदे
हसंकरः स्निग्धेति अत्र लिप्तशब्दः कांतेः कु
मादिवल्लेपनासंभवत्वाद्बाधितस्वार्थः संक्रान्ते
नस्वार्थगतोयोसावीयत्तिरोधीयमानत्वादित्ता
न्तरार्द्रत्वादिरोधीयमानत्वादिधर्मयोगात्कांति
संपत्तौ कौतूहल दृष्टे संकर इति दीक्षितीयव्याख्याने चेत
र्थउल्लासः संपूर्णवस्त्वलंकारस्सरूपतया त्रिविधं
तत्र वस्तुमात्रव्यंग्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये भेदः
प्रायेणभेदोवाच्यरूपवाच्यार्थापिपदवाक्ययोऽसाभिभावेसाः
दे =

हृस्पदः
७३

72

त्रिगुणरीम्हन व्यंग्यतायच्छ यस्याः स्तहृदिति अत्र
त्रजीवन्तीति स्वार्थस्यात्युपयोगात्त जीवत्कार्यकिं
रसोलक्षणार्थांतरे संक्रामित वाच्यत्वं स च व्यंग्य
मस्फुटत्वेनाप्रधानं वाच्यस्यैव चमत्कारकारित्वा
त् भागोन्नीपराक्रमरहितत्वं प्रतीयते जीवन्नं संप्र
तितयामीत्यनेन कष्टं जीवनत्वं लक्ष्यते मरणमे
वश्रेयश्रुति व्यंग्यं तच्चोन्निदूति अत्र चुंबतोहिव
दनं धर्मस्स चर वैवैम्वस्तुपपत्त इत्यंतांति सकृत्तवा
च्येनत्तुवनेनाकिरेणासंपर्कयो प्यताल लक्षयता हृद्य
त्वादिस्फुटमेव प्रतीयत इति व्यंग्यस्यागरूता अत्र

त्रकेनापीत्युक्तेमयेतिव्यंग्यकगित्येव प्रतीयंते इत्य
स्फुटता त्स्याप्यत्रेति पाठे व्यंग्यस्यपरस्फुटता अप
रस्येति रसभावतदाभासभावशांत्यादेरंगितः र
सादीदि अपादितामावग्रहः रसो रसस्यांगं यथा अय
मिति भूरि अवसोऽस्तस्यपरस्यांगं विकारं हस्याकस्या
श्चिद्दुक्तिः शृंगारो रसस्येत्यत्र रसवदलंकारः कैला
सेति अर्पितायां पार्वत्यां परमेश्वरः पादयोः पतितः
सात्त्वैव प्रसन्नेत्यर्थः अत्रकवेर्देवताविषयस्यर
तिभावस्यशृंगारोऽगंमत्रापि रसवदलंकारः अनर
प्रयातेव कांतिस्पर्धीवंधेनात्तिरोहितयासमुत्तसपति

निराक्रियन्ते मत्तुख्वाइति पंचाद्वरीनामाकाविर
नेनश्लोकेन भोजं स्तुतवान् प्रेयोलंकारः प्रेयसा
मित्यनादरे षष्ठी पश्यतः प्रियानना त्यत्येत्यर्थः
पश्यतस्तु प्रियेषु परस्त्रीरागाभासे – रागातौचित्याद्रसा
भासत्वं यत्र सपत्नीस्वाभस्त्यते इत्यनौचित्य प्रव
र्ति तत्वाद्भावाभासत्वं प्रशाम्यन्ति प्रशायं कुर्वन्ति
लांति गटहस्तांनि वरातीयत्वाद्रुपश्लोकस्य मानोरा
जविषयोरतिर्भावो अंगीकृयोरपाभ्यासयोरंगत्वं वा
मस्योरुदयोरिति यत्रयत्रासत्वतुरागो भावो द्वयो राजवि
षयरतिभावस्यांगं भावोदयालंकारः यत्र वेगाद्ये

र्ययोः परस्परविरुद्धयोर्व्यभिचारिभावयोः स्पर्धिभावेनाव
तिबंधइति संधिः शिवशिवयायायास्तेनेयंग भावसंधिर
लंकारः अस्सहमभावोऽशक्तत्वं पार्वतीदौर्बल्यं कथ्याना
मिति कर्मतायां षष्ठी अयापहमुपेतीति इत्यसहनता
तपसः अभियुक्तः उद्योगेनाक्लिन्नः प्रेरितः अत्र जडता
मित्यंगयन्नावेगा सैथिल्यादिव्यंग्यं धैर्यं पश्येत्क
श्चिदिति शंका कातरेति धृतिः अहं कुमारीति स्मृतिः
स्त्वा लोकयामित्यौत्सुक्यं हहेति भ्रमः हा इति दैन्यं व्युत्क्रम
इति विबोधः यासीत्युक्तं वक्तोत्यसूया क्वासीत्यत्रमसी
ति प्रश्नपर्यनुवादे एकत्रैषां व्यभिचारिणां शबलता

राजविषयरतेरंगंभावस्यावततालंकारः वाच्यस्यवाक्यार्थीभू
तस्यशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो व्यंग्योलंकारोंगं जनस्या
नेतिशब्दशक्तीतिरामवृत्तांतस्याप्राकारि कत्वात् जनस्था
नेदंडकारण्येचकनके न्दृस्याभ्रांतिस्थ्यवेदेही सीतावै
देहीतिपदद्वयं लंकाभर्तृरावणस्यकमलमीषत्वंरूप
त्वात् क्रान्तितस्यचभर्तृः वदनेषुदशास्य इभुघटनाश्र
य– जेना विविक्तोक्तिपरंपरास्ठच कुशलवो स्तनोभ
यस्याः सासीता घृभयततताचप्राक्तिमूलानुरणन
रूपोपमांगंच्या भ्रागत्येति नोहिरहिकमालिन्योवा
पवेनाधिकावृत्तांतमपेक्षते किंतुरविकमालिन्योर्वा

गं

यिकं वृत्तांतोऽर्थो ज्ञापनीय इत्यर्थः अत्र ध्यारोपे रोगो वास्यत
इति न हि तत्र वाच्य इव प्रतीयमानोऽर्थो वाक्यार्थतां लभते ऽ
विशेष्यार्थाभिधानयोरुभयोरप्यर्थप्रतिपादकत्वाभा
वात् विषं जलमिति भ्रमिमिति मनः प्रांचलोऽयं अत्र
रतिमिति निर्विषये ध्वनाभिलाषं प्रलयामि स्थिया स्यान्
एवेरूप तां तम इति मनसो वा ह्येंद्रियैः सह प्राप्तिकोनिरो
धः सत्येव चित्तसाम्यर्थे वा ह्येंद्रियप्राप्तिकोनिरोध
स्तमः अत्र हालाहलं वक्तव्यं गंध विना जल एव भुज
गवृत्ति भुजगरूपरा नासि प्राति ततो वाच्य भुजंगोऽर्थो वि
वाहायविषमिति पदप्रकाशो शाब्दशक्तिमूल हालाहलो

कु.स्त.
७६
76

ध्यौवं गयंगुरगात्ताम्मेति गच्छुस्थीतिकत्रचुतोविसः स्त्र
ह्नस्साश्रानि घुवनाविनो दंसहितेन दर्शनेनकत्रब्राच्युः
त्तादिपद नामहस्सगादि अंगयमा मंत्रसोत्यादि वाचे
सिद्धिहेतुः एकांते स्थितोप्युदासीवु हत्यचुतपदं
दर्शनेना किंत्वचित्रिकृत्स्यते उपभोगेनैवोपपद्यते हत
जेनस्वृति लोकस्तावदत्त्यथ्यामन्यते नाकिमात्मानं
वंचयावः नेभकस्मीति सदेवमत्स्यमीपेम्रयाह त्वर्पः
आमदन्यो रावरामधानेकूस्थं प्रत्याह ब्राह्मणोति
मश्राम्नोति मीम वचनं स्त्रा मंत्ररांज्योत्वोरसां वा
रागीरकुडंगोडुनशाकानि कोलाहलंप्सावंत्याः गरह

कर्त्तव्याएत्तावावध्यास्सीदंत्त्यंगानि वाप्पीशंवेत्तसहृत्तः
क्रडंगंलत्ताग्रहनं श्रंगानीतिरकमापितत्ताहश्रामंगं
यङ्गांभीयविशेनवरीतरुपारित्त मत्रवाच्यादेववधुस्म
रपारत्तंत्रप्रत्तीतेश्चमत्कार इत्यर्थः एषामिति गु
णीभूतव्यंग्यानां एवंविधित्रिशुद्धध्वनिभेदस्वद्दित्त
व्याःयावंतःशुद्धिध्वनिभेदसंभवंतितावंतोभेदागुणी
भूतव्यंग्यस्यापीत्यर्थः ध्वनिमितिनिश्चितंतासामि
त्यलंकृतीनां वस्तुमात्रेणापि केवलवस्तुना ते
रिवेति गुणीभूतव्यंग्यैरेव संकलनेनसंग्रहेणाप्
किंचिद्वाच्यत्तांसहन्ते इति व्यंग्यवस्तुर थमलंकारस्तूप

रू.सद्ध. अन्यथेति रसादिरूपं वाच्यतां न सहते भ्रमराद्या
७७ येनेति ननु पद्यानां कोऽसौ व्यंग्यस्तदा तस्यालंकार्यत्वा
77 त्कथमलंकारध्वनिरित्याशंक्याह यद्यपीति त
थेति अत्रालंकारध्वनिः कथ्यते न तु प्रयोगेऽपीति र
सादिरूपं शृंगारादिशब्दप्रयोगेऽपि तस्येति रसादेः प्र
तिपत्तेरित्यनुषंगात् अत्रासौ व्यंग्यरूप एवेति अत्रा
पि न कथमपि वाच्यता रसादेः किंतु व्यंजनव्यापा
रविषयत्वं व्यंग्य एव रसादिरित्यर्थः तर्हि रसादि
र्लक्षण एवास्ति इत्याशंक्याह मुख्येति ना हि विभावा
नुभावादौ मुख्यार्थबाधोऽस्ति येन लक्षणा स्यात्

विवाद

शब्दशक्तिमूलेति शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपे ध्वनौ
उल्लासस्य कालकरवालेत्यादौ अनभिधेयस्येति अवा-
च्यार्थस्य अर्थान्तरस्येति प्राकरणिकार्थस्य जलद
वृत्तान्तस्येतीमिति उपमावाचकेवादिशब्दाप्रयोगा
त्सर्वसम्मतव्यंग्यरूपत्वं शब्दशक्तिमूलानुरणन
रूपव्यंग्ये ध्वनौ गावोवः पावनानामित्यादौ नियं
त्रेणैन्नैयत्येनाभिधेयस्यावाच्यस्य सुरभिलक्षण
स्यार्थान्तरस्य व्यंग्यत्वं तेन व्यंग्यरूपेणार्थान्तरेण
सह प्राकरणिकस्यार्थस्योपमानोपमेयभावकल्पना
उपमालंकारस्य व्यंग्यत्वं सर्वसम्मतमिति भावः ता-

का.प्र.द.त.
७८

78

मान्यरूपाणामिति सामान्यमात्रस्यार्थमात्रविश्रांतानां सा
मान्यरूपं हि पदं विशेषरूपो हि वाक्यार्थः परस्परसंसर्गो
इति विशेषरूपाविषयो व्यभाव लक्षणो परस्पराकांक्षानि
येसाति अपदार्थ इति वाक्यार्थो ऽपदार्थः पदैरनार
व्यः पदैरनाभिधेय इत्यर्थः अभिहितान्वयोहि भाट्टम
ते काव्यार्थेति यत्र तेषामपि मते योग्यत्वमभिधा
व्यापारगम्यं न भवति किंतु व्यंजनव्यापारगम्यमेवे
त्यर्थः पेप्याकुदिति अन्विताभिधानवादिनः प्राभाक
राः प्रभाकरमते हि वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थसंबंधावा
सायः वृद्धश्च प्रयोजकप्रयोज्यत्वे न द्विधा प्रयोजक

उत्तमवृद्धः प्रयोज्यवृद्धो मध्यमवृद्धः प्रत्यक्षेण घा
यं वृद्धो मध्यमादिवां च चालघषप्रत्यक्षेण शाब्दोत्ति प
प्रवृत्तौ त्रि किंचिद्वृत्तसन्नः पार्श्वस्थः श्रोतापूर्वात्तम
मध्यमवृद्धस्य प्रतिपन्नत्वमिति कार्य्यावगतित्व
नुमानेन चेष्टयोत्ति गवाद्यपानयनादि लक्ष
ण चेष्टहेतुकत्वेनानुमानेन ज्ञात्वा शब्दादि तत
दंतवृद्धवृद्धेर्मध्यमवृद्धज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या
शब्दार्थ्यनिश्चयं शाब्दं प्रतिपादिकामर्थैव प्रति
पाद्यं प्राक्तिं कल्पयतित्रिप्रमाणगामीति अर्थ
त्यक्षानुमानार्थापत्तिलक्षणप्रमाणत्रयलक्ष

कुसद
७६

79

गांतन्त्रेष्टं योगेन समस्तं व्युत्पाद्य यावाल इति किंचिद् व्युत्प
न्नः तत्रैवात्र वाक्यार्थविषये व्युत्पन्न इति व्युत्पन्नोऽभ
वति॰ परत इति नु स्वतन्त्र इतीति इति करणान्तत्र क्रि
याकारकादिसंसर्गारणामेकमन्विते तेऽशिति पदैःस
मन्वितैः स्वान्वितानामिति स्वार्थसंहतानामेव
स्वान्विताभिधानवादिनामेतेव तु व्यवहारा शब्दार्थ
संबंधावसायस्य च वै तु व्यवहारः प्रवृत्तिनिर्मि
त्तरूपः प्रवृत्तिनिवृत्तौ च विशिष्टार्थनिष्ठे त
तो विशिष्ट एव वाच्यं पदानां संबंधावगतिः अत्र
प्यविशिष्ट एव पदार्थो वाक्यार्थानकं पदानां वै

शिष्टमित्यर्थः विशिष्टार्थं एवेतिश्रान्वितार्थ एवपर
स्परानुगत पदकदंबकस्वरूपार्थ एव पदार्थो वा
क्यार्थः यतः क्रियाकारकादिसंबंधविशेषरू
पोवाक्यार्थः कारकाणि क्रियापेक्षाणि क्रियाच कार
कापेक्षिणीति विशिष्टानामेव पदार्थानां संकेतो
भवतीत्यर्थः वैशिष्ट्यमिति सामान्यभूत
त्वेनाभिहितानां पदार्थानां यस्मान्न वैशिष्ट्यं
सामान्यभावो चूडादिव इति सामान्यान्तः कृतश्च वि
शेषरूपस्ति कारकादिसंबंधलक्षणा विशेषा
त्मकः पदार्थः व्यक्तियत्नकामानामिति वाक्यसे

क्रिया

कुसदत्त वप्रयोगार्हत्वादन्यदान्तरैरन्वितानां तथाभूतत्व
८० त्वादितिसामान्यावच्छादितविशेषरूपत्वात्
एवं परस्परान्वितानां पदार्थानां वाक्यरूपताप
80 न्नानां तत्सामान्यावच्छादितत्वेनाग्रहीतस्ववा
चकसंबंधानां पदैः प्रत्यायनात्रान्विताभिधा
नामिति प्राभाकराणां मतं तत्राभिहितान्वयः प
दापेक्षयान्विताभिधानं — वाक्यापेक्षयेत्य
र्थः अतिविशेषभूतानां इतिविशेषाणामिति तत्का
न्तः अतिविशेषस्तत्रात्रः वाक्यार्थं तद्गतो
वाक्यार्थविशेषः अतितत्रार्थविशेष इति विशेषयत्रसे

मान्विता

त्वित्तविशेषः सम्यगांगपरिस्फुरणः अन्विताभिधेय एवात्र
पदार्थ इति पदैरनारब्ध एवेयं प्रतीतिरस्मात्त्विनाभिधा
नवादिभिरेव निमित्तादागतो नैमित्तिकः सचा
सायर्थो वाक्यार्थस्तदनुसारेणानिमित्तानि धा
त्वाक्षरतो नैमित्तिक एवायं न व्यंग्य इत्यर्थः नका
रकत्वमिति प्राग्व्याहृतप्रकाशकान्न द्योतकान्न जनका॰
इत्यर्थः अज्ञातार्थस्यापि असंकेतितस्य अन्वितमा
त्रवृत्ति सामान्यावच्छादितविशेषरूपे येत्विति
अभिधानंतरमन्वयप्रतिपत्त्यर्थं तात्पर्यशक्ति
रप्यस्ति नन्वमूलोर्थस्तात्पर्यलिङ्गगोचरो विद्यत इति॰
तात्पर्यशक्तिवादिनः येषु नः ये च न प्राभाकराः

काप्रदत्त. ८१

81

अभिदधाति सोयं शब्दस्यैव दीर्घदीर्घो विच्छिन्नो व्यापार इ
षोरिव यथेषुरुरश्छेदमर्मभेदाभितापं च प्राणहरणा
नि तथापायापदस्याभिधाव्यापार एवैकः स्वार्थमर्प्या
परं चावगमयतीति न व्यापारभेदः दीर्घदीर्घ इ
ति अभिधा हि यत्पर्यंतान्नैवाभिधायकत्वं माचितं
विधिरेवार्थ इति निःशेषच्युतेत्यत्र विधिरूपो व्यंग्य
एव वाच्यत्वेन न्यायः भूतस्तव्येति प्रभाकराणां नरान्सि
द्धत्तं अभिसंभवंसाधकं कालरूप परस्पर्या इति व्युत्पत्तिका
दयः क्रियापदस्यैवेति प्रवदन्ति तथा हि रूपेण प्रधा
न क्रियायाः क्रियाभिधानसंबंधादिति व्युत्पत्तिवादे

लौहित्यो ऽसौ वस्त्रलक्षणायाः क्रियात्तया सह योऽभिसंबंध

स्तस्मात् सप्राप्तमिप्रासिद्धं विधेयत इति साध्यते

यत्रास्ति द्रव्यस्य साध्यत्व ऽभावाकरणस्य मात्रामिति तत्र

तयोरुदाहरणयोरेकमेव वस्त्रं विधेयं तत्र द्वयमपीति

मात्रप्राधान्यार्थः रक्तं पटं वयेति रक्तत्वं वयनं चेत्यप्रम रक्त=

सिद्धत्वात्सिद्धं तदा पटमिति विधीयते वयनं च पट

मिति चेदन्यतः सिद्धं तदा रक्तत्वमात्रं विधेयं व

ट वयं ज्ञाहि भेद्यायसा ध्यायरक्तत्वगमायोपादि

मिति रक्तत्वगमपरत्वं वाक्यस्य तात्पर्यं कश्चिद्वर

रक्तत्वं च पटत्वं च द्वयं विधेयं काचिद्वसादाद्भदैव

कुम्भस्त-रक्तत्वं पटत्वं वयनं च त्रयमपि विशेषणं उपात्तस्यैवेति उक्तार्थे

८२ वस्तावकस्य संबन्धित्वपर्यन्ताभिधेयपर्यवसानं नास्त्येवेति ननु

82 तिमितन्तं तस्य प्रतीतिमात्रविश्रान्त्यपर्यन्ततात्पर्यविकाश

स्स्यात् ज्ञातमात्रे तात्पर्यप्रसङ्गो क्रियमाणो वाधक

माह एवं हीति एवं वा धावतीति शब्दस्यकत्र परामर्श पूर्व

वृत्तौ पेदात्वादपरार्थ्यपर्यायपि प्रतीयेत नानुपात्तस्यैव

शब्दस्य पर्यन्ततात्पर्यं न तत्प्रतीयमानत्वेऽपि इति यत्तक्तं तद

संगतं विषं भक्षयेत्यत्र व्यभिचारादित्याशङ्क्याह

यत्तु विषमिति विषं भक्षयेत्यत्र वाक्यस्य मा चास्य गृहे

हे भुङ्क्था इत्यत्र तात्पर्यान्न अनुपात्ते पि वाच्यमिति

एवंपदिरगोभिप्राय: सिद्धांतेतु वाक्यद्वयं न प्रयुज्यते चकारे
णैकवाक्यतासूचनात् अन्यथा तयोरन्वयाभावाद्वित्वम
द्वारा वाक्यस्यैकत्वं तन्नामेधेया उच्यते इति उच्यते यत्तित्संब
ध: तथाहि जैमिनि: भागेसति साकांक्षं यद्यवेत्तदानैकं वाक्यम
र्थैकत्वात् यदा तु भागेसति निराकांक्षं तदार्थद्वय वधा
द्विकं वाक्यम् र्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षंचेद्विभागेस्यात् न
नु चकारेणाकृष्यमेकवाक्यतापाद्यते भिन्नमिदं वाक्यद्वयंत
स्मादनयोरंगांगिभाव: परिकल्पनीय इत्याह न चेति
अंगांगिभाव इति उपकारोपकार्यत्वं कृत्वा व्यत्वेनेति उ
पमितिरूपेण गत्वा लमगत्वा इति हर्षशोकादयो हि वाक्या

कुसद० ८३

83

र्थप्रतिपत्त्या क्रियंते न च तत्ताषकस्य शब्दस्य कारकत्वं सं
भवति न वाच्यत्वमिति यद्विवाक्यार्थाद्भिन्नो व्यापारान्तरा
गम्यो व्यंग्योर्थस्तत्र स्वीक्रियते व्यंग्यत्वमिति तानि प्रत्योष
चुनेत्यादौ योयं विधिः विधिरूपोत्तरं संसर्गैरपि वाच्य मर्थो
एवाभ्युपगतः प्रकृतीति प्रकृतिलिंगादिविकल्पसंभ
र्थ= वेत्प्रकृत्यर्थैरेव क्रियते न लिंगाद्यर्थो ऽर्थविप्रकर्षा
नुपपत्तेः ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतेति मंत्र ऐंद्र्या ऋचा इ
न्द्रप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणात् लिंगादिंद्रोपस्थानविनि
योगः गार्हपत्यमिति द्वितीयया बाध्यते ऐंद्र्या प्राप्येन या
गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं भवति एवं सर्वासां प्रकृतीनां

संहृशाः=

तथाप्रकृत्यादयः क्वचित्समस्ताः क्वचिद्व्यस्ताः एव विनियोज्
यंते यदाहुः प्रकृतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या
नां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् नच प्रबाहितत्वमव्य
वहितत्वं वापि पदव्यापारगम्यं किंतु मीमांत्वेवैचित्र्याद्
यमेव यद्वा यदि तावदुपाप्यते तत्कथमेकस्य वर्ती
यत्वं सर्वेषां प्रकृत्यादीनामपि पदव्यापारस्य समानत्वा
त् प्रधानेच्चां गत्यापादितं प्रकृत्यादीनामर्थः तत्र
वेश्मेवरणप्रकृतिः लिंगं चिह्नं स्वार्थ समामुष्वाकिंप्रक
रणं प्रस्तावः स्थानकं ठोद्दं प्रभृति वरोगि पत्तिः स्था
नैसमाख्यासार्थकर्मसंज्ञा एतानि रूपस्यांगिनो भाति

कावप्रापताः
ति
भु

कुसुद॰ कदाचनस्तरीरसीति मंत्रस्य मतं ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपति
८४ ष्ठत इत्यत्र गार्हपत्योपस्थाने ऐंद्र्याविनियोगस्तत्त्वतो
84 यथा प्रतिपादित इति श्रौतः बर्हिर्देवसदनं दामीति
देवानामयमाच्छेदने करणं मंत्र इति लिंगाद्दर्भच्छेदे प्राप्ति
पद्यते क्रियया यायोपि संबंधस्स ख्याति प्रतिपादितः
ग्राम्यया ग्राम्यपि दाणो वाक्यात् पशुमस्तवव तिष्ठन्त इत्यग्नि
रुणयैकहायन्या पिंगाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्य
त्राकरणादीनां परस्परं द्वन्द्ववाक्यीयः दर्शपौर्णमास
प्रकरणे प्रजां प्रयाउक्ता इति प्रकरणाद्दर्शपौर्णमा
सयोरेव निमित्तानि रन्तस्यात्त्वयानि स्तस्याहं स्वयाम्य

कुसुदः
प्रथमः

तृतीयः द्वितीयः

यान्तस्यान्वयति भूपासं यदङ्गिरसं स्वर्द्योभूयात्
मुदमेयं अग्नीषोमीवत्र लोणयोरहं देवयाज्ये
स्वत्रहा भूपासमिमिति मंत्रत्र याप अग्नेयोपयाग
पांशुयागः अग्नीषोमीयोयागश्चेतियागत्व
मेरागास्य्यत्रं तत्र प्रथममत्रत्तीयस्यांमंत्राभ्यांलियत्व
स्वयंतो यामावाहिष्पेतो द्वितीयेन मंत्रेण द्वितीयंगा
यागस्ततस्य नवप्रान्त उज्ञाता वयत्विमा ध्वर्युर्यो
पिसमारव्यावस्यन्हसान वेदादावाधिकृतानिष्मीयत
वाचिपेवानिवायंपेस्सा दौकरस्पवि दिति प्राव्हसक
पालिनहृत्यनेनवीभिन्न व्यंजनाच्चैत्वनापलेवका

रात
वे

कुसुम०
८५
नेतिस

कालिपदं संगम्यार्थपोषकं उनरपि वाक्यव्यंग्ययोर्भेदं द-
र्शयन्नुत्पित्ताभिधानपदं दूषयन्नाह· अपिचेति निषे-
धविध्यात्मकं रूपभेदः प्रतीतिसंबंधः निषेधो वाच्य· संगा-
नासीतिविधिश्च व्यंग्यः मात्सर्यमुत्सार्येति· अपवा-
नभेदत्का तदा शांतरसनिष्ठपरूपो व्यंग्यः ममाल
रवेदत्का तदा शृंगारसनिष्ठाय इति सभाय रूपस्
च्यस्य निष्ठ पदरूपे वाव्यंग्येत सह स्वरूप भेदः को
ति· वाच्यार्थप्रतीति पूर्विका व्यंग्यार्थप्रतीतिर्या
वाच्यव्यंग्ययोः कालस्य भेदः शब्दाश्रयत्वेनो· इ
च्यस्य केवल शब्दाश्रयत्वेन शब्दप्रातौ वेति व्यं०

85

शासनज्ञानेनेति वाच्यावगमः तेन चेति वाच्यार्थपासम

तज्ज्ञानेन अवगम इति व्यंग्यस्य निमित्तस्येति निमि

त्तकारणस्य भेदाद्वाच्यव्यंग्ययोर्भेदः बोद्धृमात्रावि

दग्धेति वाच्यार्थबोद्धा केवलबोद्धा व्यंग्यबोद्धा तु विद

ग्धः प्रतीतिमात्रेति वाच्यार्थः प्रतीतिमात्रकारी व्यं

ग्यश्चमत्कारीति संख्याया इति वाच्योर्थस्तावत्सर्वेषा

मेकरूप एव व्यंग्यस्तु प्रकरणादिविशेषसहायतया ने

कविध इति वाच्यव्यंग्ययोः संख्याभेदेपि भेदः कस्य वा

न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरं सभ्रमरप

द्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीं अत्र सखीवि

कृ.स.द.

८६

बयंवाचंअस्याअंचरीकेशग्धरः खंडितोनत्वन्येनेति
पतिविषयं अयमयाऽसमार्पितं पुनः प्रकटेनेत्वयाखंड
नादिनकर्तव्यमित्युपपत्तिविषयंप्रियायाऽस्त्वग्राम
धरंदृष्ट्वारोषोभवति अप्रियायास्त्वदृष्ट्वापरिहासरे
तरानंदोभवतितद्धर्मोमायुष्माकंभूयादितिसप
त्नीविषयंकन्याघ्यैइदानींमेबाकिंचिद्दत्तंत्वंकु
प्यसिततःपादपतनादिनापादिप्राप्यसेतन्नस्वै
षोभस्वेतितालायिकाविषयंतात्पेय्याऽरूपाःपांकनी
याभितिप्राप्तिविश्रमकाविषयं पुत्तममयासंस्तनोऽपरा
धस्तुनिस्ववेदराघ्यरव्यायतनविदाधविषयं अयमया

86

समर्पितं पुनः सावधानतया भावितव्यमिति स्वसवी
विषयमेव अनया विनानभवासिनवहीयंप्रिया
तदन्यापराधो द्रुत्पन्नं न कार्यमिति यत्तु वेदिग्ध्येस
न्तितादिविषयनीलानीलेति उक्तास्वरूपादिभेदैर्म
देपियद्याभिन्नत्वंस्वीक्रियते तदेदं नीलमिदं मनी
लमिति भेदो न स्यात् नीलानीलयोरेकमेवस्या
गा॰ च॰ ४ दित्यर्थः कालानामिति समयानियामितानामिघोव्या
पाराणां शब्दानां तदनिषेधेनिवकेवलमर्थस्या
पेक्षावंजकाघेषणाद्ययोर्थनिरपेक्षाक्षयापिवंज
कायन्तरः शब्दः सप्रावृयोर्थशन्ति स्वयन्त्रोह॰ किंचे

कुसद:
८७

तिशाद्द

87

ति वतात्पर्येति व्यंग्यस्य प्राधान्येवाच्यत्वंतात्प
र्यवादिनापिनस्वीक्रियतेनतत्परत्वाच्छब्दस्यश
ब्दावेस्मतिनिषेधपरस्मादित्यत्रापिपर्यवः विषयता
मिति यदि व्यंजनव्यापारोनस्वीक्रियते ननु
रामोस्मीतिकुटिलहृदयस्त्वंवा रामेरोगति॰ अत्र
लक्ष्योयः कातरस्त्वकैतवरतोहत्वंवा रामोसावित
सर्वलोकातिशायिपराक्रमवरहृषणगादिसहिस्रा
निगुणात्वंवा विशेषेति यथाव्यंग्यवोधः वि
दग्धेतिव्यपदेशः तथालक्ष्यवोधः लक्षकोति
व्यपदेशः नसवगोति लक्ष्यार्थस्मान्नियतत्वं

धीतिनियतत्तटसंबंधवदनियतसंबंधः पावना
त्वादिः क्वचिद्वाभिधाशक्तिमूलो ध्वनौ लक्षणां
विनापि व्यंजकत्वमित्याह· अत्रेति शब्दांशं घेन्त्यवे
न समुचितसमयपरिभावमानाविकाराकुलितत्वं
ध्वनितं शब्दाबाधेव स्मरावेशाच्छिद्याविभाग्रनाभि
त्ता लक्षणायाणीति प्रयोजनवत्त्वाद्व्यंजनामि
ति प्रयोजनस्य संमुखव्यापार्येति मुखव्यापर्य वानुयोग
प्रयोजनादित्रितयलक्षणासमयवोधिस्ति सव्यप
पेक्षात्तदनुगतनामिति· लक्षणानुगत अत्राभिधेति
विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ अत्राभिधामूलत्वेन

५

स.सद.
८८
88

उभयेति अभिधालादत्तणानुगतं अवलोकनादीनि आदिनाधोव त्वादियथामथ्यास्तत्तोध्वाकिंतहरित्ती हारिनैवत्रिभागः अत्रगुरुजनमवधीयपि यथा माभिलाषमंथरं विलोकितवतीनिस्मरशाढिद्र लंभेदिपनं अत्रहीति अत्रसंबंधस्यव्यंगयस्याप्य स्यकत्वेनाभिकास्य संबंधो ऽपरो व्यंगयोर्थः स्त्यसत्त पत्तस्यचापरः संबंधः पद्मसंको चेत्यादिः अखंडेति अ खंडभूमरसमुदायवद्भानिर्भा हासायवाकयार्थएवावो वाथ्यः वाक्यमेव पदकदेशमेव वाचकमिति वा क्यार्थावगतयोहिपदानांपदानामप्रवृत्तौलांतरीय

कार्यपाकेऽप्यलेखकाणामिति पदार्थानामभि
धीयमानतया त्वनस्ववाचकैः संबंधेन ह्यासमुपपद्य
ते इति शाब्दा पर्यवसितैः पदार्थैः तात्पर्येण शाब्दोऽर्थः
कल्प्यते स एव वाक्यार्थः स एव च वाच्य इति भाट्टाः
अखंड वाक्यार्थवादिनो भाट्टा आहुः अपदं
गयमनुगानगम्यमिति व्याप्तिविवेककारमतं
भवतारयति वाच्याद्दिति एवं चेति वाच्यात्
वृद्धिरेव प्रतीतिरिति चेत्सा नि संबंधादिति का
र्यकारणाभावकूलाज्ञन्यमकभावतद्वशानि
अप्रतिबंधेति अविनाभावाभावे व्यभिचारे यत्र

यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति व्याप्त्या व्याप्तत्वेनेति
यत्र धर्मीति नियतो धर्मी पर्वतादिः तन्निष्ठ
त्वेनेत्यनेनान्वयव्यतिरेक प्रतिपादनं त्रिरू
पादिति पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्वं विपक्षाद्व्यावृत्ति
रिति त्रिरूपात् लिंगं धूमः लिंगान्निष्पत्तिस्त्व
मेयेव कृत्यादीनद्रूप एवेति अनुमानरूप एवाय
व्यंग्यव्यंजकभावः मम धार्मिक विश्वस्तः सोद्यम
रितस्तेन गोदावरीकच्छकुंडगवासिना दृप्त सिं
हेन कच्छकुंडगहनं लभ्यते गहनं भ्रमोति ज्ञाति
सर्म ख्याति प्राप्तकालयोग्यो ह्यदू कामचाराल्लज्जा ऽ.

निसर्गः निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्त
कालतास्यावग्रहे इति वसन्तादुपलीला निवसन्ती
व्यतिरेकप्राप्तिं दर्शयति यथा यदि तिभ्रमरान्त्वा
प्यां निवृत्तिरिति व्यापिका क्विचित् गोदावरीतीरे
मान्त्रमीति प्रतीयमानमनुमानगम्यं तत्पाठिः
गोदावरीतीरे भीरु भ्रमणायोग्यं न भवति भय
कारणं कान्त त्वद्दुपलब्धिः यद्यभयकारणा
कान्ते तद्भीरु भ्रमणायोग्यं न भवति यथा सत्र
तिपन्नामिति अन्वयः व्याप्तिरनेन प्रकारेणोक्ता
भवति अनेकान्तिकोक्तिः पदस्य पदाविपदाव

त्तिरनैकान्तिकः विरुद्धोपीति। पक्षविपक्षयोरेवव
र्त्तमानो विरुद्धः नचवचनस्येतिकुलटा वचनत्वा
त् अप्येतीति सिंहलद्वारगतेः असिद्धश्चेति। अथा
निश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः अनिश्चिता संदिग्धा
नास्तीतिनिश्चितात्वव्यावृत्तिर्यदनुकारणान
रेतिरुक्तान्तांहिकारणानंतरंनतकार्यत्वेन वंदनच
वनादिकार्यकारणानं केवलमुपभोगएवकारण
स्थानमपिकारणतेनोक्तासाक्तिवादिक एवा
भीतिचंदनचवनादिकार्यपरिणामनचाग्रेतिनका
त्नस्यधर्मत्वप्रत्यक्षादिप्रमाणाप्यपरिगृहीतमपि

कुप्यमत्रेतियतः प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रतिपन्नौ यौऽकुमततां
ं एवंविधादिति निश्चितात् निश्चितत्वाच्च एवंविधत्व
तिनिश्चितो निश्चितो वा उपपन्नो नेति काव्यविषये
वाच्यव्यंग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यनिरूपणमप्रयोज
कमित्यर्थः यतः प्रतीतिमात्रपर्यवसायित्वाद्धा
स्य च व्यंग्यस्यापालौकिकचमत्काररूपाप्रतिर ती
वेति इति पंचम उल्लासः श्रीगणेशाय वाग्देव्यै
७३= यै रवे चनमो नमो नमः श्रीः किं च शब्दचित्रे
स्यापि विचित्रत्वमित्याशंक्याह ननु शब्देति त
स्यापि काव्यस्य कस्यैचिदिति पीतं कारेण वादिभिः

रसमद्दत

८१

91

अत्रापरे इति शब्दालंकारैकवादिनः इयं नितरामि
ति शब्दव्युत्पत्तिः स्फुटितैव न्येनिरूपाक्षर्य व्युत्
त्तिस्त्वौपम्यादिरूपा व्युत्पत्तिनितिर्भंगयान्तरेण
दुर्प्रसिद्दितावर्ग ईदृशीतिनित्र पर्यव्युत्पत्तिर्वाक्यं
शब्देनांतर्भवति लोचने इत्यत्र काव्यहृत्यनुमा
स्यैवाभिविवैश्याच्च व्युत्पत्तिर्वस्य प्राधान्यमुप
मा यथोपमयोरङ्गाङ्गिभावः नेदृशीतिनित्रत्र समुच्चयादे
रलंकारप्राधान्यं श्लेषस्याङ्गाङ्गिभावः [illegible] वेति
चित्रे काव्ये [illegible] विषय उल्लासः [illegible] रसे [illegible]
र्दिवामाभि [illegible] सम्मर्दसहं कुर्वन्तीति [illegible]

यो चरदर्शनोत्पन्नानु रागेण पुलिंदास्त्वासेवमाना
असामर्थ्यात्तु जरकं भाव्यं प्रत्नं लिंग भयमित्यर्थः
निहितार्थमिति · असमर्थदोषे एकस्मिन्नेवा
र्थप्रसिद्धिरन्यचोभयत्राविप्रसिद्धिः परमेकत्र
विशिष्ट इत्यनयोर्भेदः अवाचकमिति · पर्य
वसितोपन्नत्वे वाचकस्य रूपमेवावाचक निरर्थ
त्रि कं त्वपगतार्थं प्रसन्नप्रसिद्धेर्थवाचकत्वापायेपार्थमु
च्यते इत्यनयोर्भेदः नेयार्थमिति · भट्टकुमारि
लवचनमेतत् निरूढालक्षणाः काश्चित्साम
र्थ्यादभिधानवत् क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्नैवाश्

हृ.सद. ९२

९२

नैवत्वपरत्वितिभ इत्याचार्यैरुक्तिविशेषं लाद्यादिशाकंनैयथा
पंक्त्यामि धातुवद्द्विति हृदादिन्यासवत् [illegible]
हि नक्तिप्रातवामिति वदइत्यत्र तपनिवारक
विने [illegible] हस्त्रादीनामपि [illegible] प्रस्तुतो [illegible]
पाद्समानव्यर्थाहृदपाद्स्तत [illegible] वद् [illegible] न [illegible]
दिविचित्यर्थः मिथ्यामाहि मत्वामिति [illegible]
देवमासत [illegible] पादि चैयमिथ्यामाहि [illegible]
सेन्यप्राप्तांनीत [illegible] लदजन्मनोनि [illegible]
नोलदत्तांविचेयं न [illegible] समासेवपुरगाना नीत
मित्यादि [illegible] विधेया [illegible] प्रयोगो [illegible]

नसिद्धाः पं.१

स्मात्मनेपदं द्वितीयान्तं द्वितीयमौर्वीमिति समस्तवि
दैश्री द्वितीयाश्रावस्य गोदानं विश्रीषणमुक्तत्वा
त् नेतमौर्वीमिति पुत्रः पाठः संधानं वंधने
मत्रनसुनेति मत्रानिषेधस्समासेनगुणतांनी
तः प्रसज्यप्रतिषेधत्वात् एतदेवदृष्टांतेनात्रपोद
हरणमाह नवजातेति यथात्रप्रतिषेधस्यप्राधा
न्यंतथात्रानंदसिद्धरित्यत्र नेत्यर्थः अगोपेति दस नस्मा
नञोविधेयतया प्रधानस्यात् यतयात्रप्रपानेनगु
णभावेन नसमासः गोपनीदीप्तिविधेयं गतासु
हेति गतग्रहणभावेन रोगविशेषः प्रतीयते भवानीः

९३

पतेदिति भवस्यस्त्रीभवानीतिवुत्पात्यासान्ड्स्
तुभावुकानांकुशलानांस्तेङ्गत्रियोस्सौधै
श्चेतिमत्रक्रियापदानिष्क्रातिकद्दतिभावुकाना
मितिपदमत्रयुक्तं भावुकंभविकंभैव्यामितिको
शः निहिता वैंयथासायकोति चलत्वंड्यत्नम
पुरघनःसन्तः श्लोकोयशः भुवोविंदः मंत्रवाय
श्चपदीयसीतिपदुंकरोमि पदचनयावादिनोभि
वसानाश्रुमत्रवाचकंयथाप्राप्नोतिप्रकृत्यभंशा
भंसहलोमेतपूजनेशोभातेयोविसहनंयया
मवाणि क्रीडालदरगामश्रीलंयथाम्

घ

कंपनात्सेनाकां शत्रुंप्रति विक्रमं वलडचडपसर्व
गांरिरंसायोगेभिगमनं च वामलोचनाभ्रनि
कूल दृष्टिः कांताच प्रहसांनाड लाहिता मोहनं
निधुवनं व्याकुलीभावश्च • कुडुपा लहरां यथा
नैत्यैरिति क्रमं गला प्लीलं यथा पिब्रोति पावके
ति पावनकुलेन्विह्रियोगेन श्मश्रली नो नस्ये
तियान्मोदा • नां बुलेति निहिन्ना च्योदा • वस्त्रेति
वैडूर्ये निधुमारीपट्टे बीपपडन्नील पलिकस्थेषु •
धाम्मिलोमित्यकारोनिक्रायमेवानुवाद्यः न्य
कारोविधेयः यत्तत्यते तस्यादानुपादानमुपपन्नं

हृस्मद· यदि धीयते तस्य पश्चात् हृष्यातेति अत्र हृष्यात्त्वमेव

९४

94

विधेयं वत्सराज ऐन्द्रजालिकालीकोऽस्यापितस्तल
उंवरविदग्धानि वाप्रियाकन्यमन्त्र हृदयकाली
नरयितावस्थां स्मरन्नाह उत्कंपेति · नेशनिसा
ति प्रायाविभ्रमैकास्पदे स्वकभवैकगोचरे प्रासि
द्धिमिति प्रसिद्धरूपामपश्यिए एवं पुनर्निराकोऽद्यः
नयत्वैव च कष्टस्तवैव तच्छद्रोपादानं कृतं ये
नामाकिंचिद्धितस्तवैहस्माकोऽहतत्वानिति · योसौ
हृभगोम्पत्रमहनारवापित्राच केसराधिवकुला
निसटाम्र तारकाधिपतिश्चंद्रः स्वश्रीवक्ष मंडवादि

गंरासंवत्तारास्फुटत्वान्तरीव ज्ञनिरुत्पत्तिश्च यत्तादिति
एवंवयोःसावित्यत्रयदंकेवलस्यैवप्रयोगः सकेनापि
संबध्यतां तत्रश्चानुवाद्यत्वमेवनविधेयत्वमितिस्थि
तेकत्वारगेत्तितत्त्रारीतिवक्तुमुचितं अन्यथाद्वि
तीयोयच्छब्दस्याकांक्षाएवेतिपूर्वपक्षाभिप्रायः
इदानीश्वकोशेतेरसाविष्टंविधेयांशंवावेद
यिष्यन्ति: किंलाभेनेति लक्षारसस्यैवमुक्तिः ये
नेति भरतेन मात्रेनिकरसात्तेनेया श्रायन्ति।
तयोर्विधेयत्वपर्यंतया प्राधान्येनाविवादीनतया
नासमासेनगुरुणाभावोऽयुक्तः विरुद्धमतिकृ

कृष्णदत्त० ९५

हौ बोद्धा० भ्रियतेति० यदस्यां श्लोपि केचन दोषास्सं
भवन्ति इतीयदुक्तं तदाह पदैक देष्टोत्ति ष्काति
कं तु यथाकालमिति पादैकमेति दोषभावश्च
पि नहन्तकारदृति मनुष्योन्योदातं क्रीडाहरूपेष्ठी
लोदोहरसां श्रात्ति पेल चेति श्रत्र पेल चेति ला
टभाषायां मुख्यवाचकः गुणगुम्फनाश्लीलोद्दा०
यः श्रूयते इति परिशीलनमभ्यासः कीलनं दा
र्ढेन स्थापनं श्रमंगलाश्लीलोद्दा० वितयेति
काचित्सवकोत्तमनन्यासनक्षेष्टासरवीप्रत्याह
वितयेति कांगेमि हसापिव ईद्दषनामित्रिमयानि

दभिप्रेतमितिसपत्न्याभिलषितस्थानं पदैक
देशोसंदिग्धोदा॰कस्मिन्निति॰ साधुवर्त्ती
तिमृतस्यैवेरडितिचरेस्थक पदांशेनेयापोदा॰
त्वाहित्वावाचकात्स्वः इ्पदवाक्ययोः पदै
कदेशानांचसाधारणदोषानभिधायेदानीं
वाक्यार्थमात्रगतानुद्दिशति प्रतिकूलेति त्वर्थं
तरेति स्वर्थान्तरंद्वितीयास्मिन्नर्थे एकोवाच
कः शब्दः प्रथमार्थस्यपततत् स्वपदस्यपद
समासस्योतस्येति दृष्टाभिन्नयः त्वडंयति त्वाध
कीत्यकंठायाडन्नयस्य प्रतिकूलत्वंयस्याद्दारमाह
ना

त्रिमार्गवरामेरणयस्मिन्हैयोपर भृगुरामापित्रा
जमदग्निर्हैहयेन यम्मात्ति घ्नस्तस्मिन्नोयदेरो
रुपनस्य रुमास्वपितरं भृगोराम पांडवैः केशेष्पुनंह घृ
द्वैवमाह मृतयेतोष्टः प्रागिति निषुंभेनेहिंसा
भगः श्रीरामचंद्रप्रतीयमुक्तिः उपहन्तीति न
प्यान्वेतंकत्वालु प्राविसर्गानी: पदेः श्रोतेः परस्प
रं रूहवेसंयोगरूर्वकालावरायमानिरिच्यतशनि
संहिनोति संहितैके यदवत्पादेयक्त्रवंतवर्जामिति
वेवर्चरुमयः तेष्पवर्जितानविकटवरात्वितनचव
ये हिहस्यप्रतिपादने कोपाभावात् वंशाउक्ता

९८

इतिक्रिन्नाङ्कुराइतिगुरोर्गवप्रोनेतिकार्यतन्नुनकृतंनेनदे
षः वेगादिभिः कश्मीरेषु डडीलिंडविंकुशब्दावरोग
मेदूयेषामिमारीणावाचकाः यन्यारिह नैर्नीयन्ते मर
नागापिनसंस्यगुरोनाएवकेवलंयस्यदोषः पदै
रपिप्रपन्नः नीर्यन्तेशाकयन्नेकामोत्रवरार्यमानःस
कारभकाराविन्निवंचश्रेणार्थिनपादस्नव्योकुजिता
शब्दकारित्ताः क्वप्राप्तमरु भवान्नलघुरूपस्यादा
विकसेनि क्वान्यमत्ता इतिकेनसंभारा इत्याकांक्षा
यामाह कुमारीमृत्तिकावेलापिनस्यैत्यर्थः
सामकन्यामृडुपादभकारराभूतान्येव तागुरा

कृ.स.द. रत्नमौहरणमुक्तमन्याद्भुतियोजनात्मत्रकृतमिति
९७ मत्रपूर्वार्धकृतपुंस्त्वामस्ति उन्नया पौरस्तीति कृतमि
त्रिप्रक्रमभंगकारिसंदधिकंमित्यर्थः मत्रलीलेति ।
नैकपदस्त्विष्वयोऽयं प्रायेणेति समयाद्यत्पदं हि प्र
युज्यतेतत्काथितपदं दोषः घुरीवाद्यः भांडविशेषः
प्रेमेति मत्रप्रेमपदं नोक्तं च इतिवाक्ये समासेनव
वयइतिन्यूनं प्रायं पुनरुक्तानि नमत्वाकोटि गाम्य
तामिति । यत्नोमसदस्वाप्तिचयं बहुं सूक्ष्मानि स
नोधर्मः तिइति प्रसिद्धः परार्थत्वादाविर्भाव इति स
त्र सीमांतेपदाकांक्षात्मकाकांक्षितेति चिन्ताद्येवार्थं

97

यद्यदित्युद्देशवाक्यं नन्दर्थश्रुतिस्मृत्यर्थवार्यस्स
वैशिलिक्रटात्विणार्थैः निजननुरीनि विजप्राद्वैः॥
स्वष्ठप्राद्धक्षकल्पपदैः क्रप्राह्नतस्यैति शावरण॥
स्य ममोतिजनकस्य हृदस्येति क्रावर्जितस्य
र्वुधायाः स्वत्र दृष्टस्तेजनो भवितेति एवंरूपो
गौरीकुरखनिगीतोवरसकाशितस्यपकत्वाद्दैवतारू
पमात्माजांत्रश्रंसनरहस्याः एषोहमितिकान्तिः
हृद्देनिसहयःसंवपत्लेनप्रासमभोभिकुप्पलदम्पा
मत्तरूपरवरूपतायाः फलंयप्पा क्रीडलेति क्र
त्राद्दैवीदिलोतात्मतेपश्यान्तिरवलादमप्राकावक्ल

क्रमद॰ सूचिता भग्नप्रक्रममिति पूर्वमारब्धः पश्चादुक्तः प्र
९८ क्रमः प्रस्तावः परिपाटी वा यत्रास्त्वप्रकृतिप्रत्यय
सर्वनामप्रत्ययादिविषयत्वादनंतभेदः तत्र प्र
कृतिरूपभग्नप्रक्रमोदाहरणान्याह उद्देशेति
यत्पदं हि वैमुख्यतेन उद्देश्यं पतत्तदेव पदं परामृश्य
पश्चादुच्यते तस्मादिति हेयं पतनदैनीति उद्देश
प्रतीतिनिर्देश्यावतीति प्रकृतिप्रत्ययरूपभग्नप्र
क्रमोदापकाकाचिदिति॰ प्रत्ययरूपभग्नप्रक्र
मोदाहरणं यशोधीतिप्रत्ययस्योतिभग्नप्रक्र
मत्वं सर्वनाम्न इति सूतिपरामर्शकेनैदमा कृत।

98

परोक्षनिर्देशात्तस्यापरोक्षानिर्देश इत्यनयोर्भेदः
उपसर्गरूपस्य पर्यायरूपस्य च समागनप्रक्रमस्यो
दाह॰ विपदृतिवचनरूपस्यभग्नप्रक्रमस्योदा॰
काचिदितिमन्तुविदधे इत्यनुचकारद्वयगत
मिति॰ अत्रपदस्यास्यानानिवेशितोपिक्रमाभा॰
ववैशिष्ट्याविवक्षितमामिति अपरस्यपदलक्ष
णादेर्यादस्यभेदः अत्रलघ्वादीनिसमुच्चेया
र्थेहि चकारः सर्वसमुच्चीयमानत्वात्तंलक्षणा
दनंतरमेवयोज्य इत्यक्रमः निखिंभजेति नि
कटराजा खड्गजानदोषस्यास्थानस्यवंदू

कुस्मद॰
९९

स्यच॰ शंवलीमहाकुहंनयन्तीतिसर्वगगगम्या
गम्यगगारामममन्यप्योति मन्तोमप्युान्तीतिमन
मप्योरामएबमनमप्योमत्युकारीकामप्पुरातसी
भिसारिका गंधवादिति॰ निंदाप्रशंसयोर्म
न॰जीविनेशोयमः मन्तोंच परोर्थ्यइतिमत
पक्षपः त्वंत्रयास्त्रिंशतंवाकादोषान्तुत्काम्नयु
नात्रयेमविशतिमर्थदोवानाह॰ कापोर्थपुष्टइति
सानियमेति सानियमानियमपोमविशेषाविशे
षोमयोःपरिवृत्तादीनिमयायेयुन विघ्यनुवा
दाविनुचितोयत्रसः त्रिति॰ समरणाकस्सरणाम

९९

रुद्रहासितस्मौरभशार्दूलमत्रयप्पुष्टाः प्रकृतार्थानुपयोगा
त् कष्टार्थदोषोदा० सदेति व्याहतार्थदोषोदा० माध
वस्य मालत्यामनीयमुक्तिः जगतीति क्रोडिनाचंद्रिका
कस्त्रपस्य शाह्रतिकसारेऽपि चस्य शाश्वतिकोऽशावचनं।
पुनरुक्तदोषोदा० कृतमिति इयमप्यवस्या मनुउक्तिः
अरहेति अरहारणोवज्वालास्ताभिरालिंगितोऽयः प्रति
वलजलधिः पिनरीति द्वीपान्वार्थ्यर्थवाक्यार्थ इतिशु
नरुक्तः उद्गमार्थदोषोदा० भूपालेतिक्रमस्याभावो
उत्क्रमत्वं ग्राम्यार्थदोषोदा० स्वपितीति अपीतिको
मलामंत्रयो त्राहरगटहोरा उदंचयविलारय कंचित्त

ति=

कृत्यसद०
१००

मिति कर्मैवदर्मस्यैवोक्तामित्याह्याम्यामित्यर्थः सं
दिग्धार्थदोषोयहः० मात्सर्यमिति द्रोणाचार्येणा
र्जुनस्यैकलव्यस्याननृतिकृतोस्य मोजिघ्कृजेस्कृत
प्रोकाच्छ स्वयमनुक्तं तेनकृपाचार्यस्यामापिशास्त्रं
शस्त्रमिदमाह स्वहीनामिति० नोचितमिति ब्रा
ह्मणानांशास्त्रप्रमाणायोग्यत्वात् कात्रशास्त्रमो
चनेपिन्तु प्रोक्तोस्तुस्य वनोपात् इतिनिर्हेत्व र्थो
दोषोयहः० प्रसिद्धविकृत अर्थदोषोयहः० इदन्तोगतिवि
द्याविकृत दोषोयहः० संहृति रात्रीस्नानंनकुर्वीत
राहोरन्यत्रदर्शनादिति धर्मशास्त्रं सकलमिति

विद्याधर्मार्थकाममोक्षाद्व्ययः कलान्तगगीतवि
त्रकर्मनाट्यादिकाम्नतुस्थितिः निष्प्रजौजनेति
षाड्गुरायात्मसरणमंतरे सारिभजयाभावादिति
नीतिशास्त्राविरोधः कामशास्त्राविरुद्धा विधायेति॥
योगशास्त्राविरुद्धोयः अष्टांगोनियमनियमासन
प्राणायामप्रत्याहारधारणांध्यानसमाधयोष्टा
वंगानिकीलनंतत्रैवस्थैर्यंवासिद्धिस्सविधंनिखिलाष्ट
पिसिद्धीः दुस्साध्यसिद्धिर्भक्तिस्तस्यास्सविधः संप्र
ज्ञातयोगस्तमनपेक्ष्यप्रकृतिपुरुषयोरन्यत्व
ज्ञानंविवेकख्यातिः वितर्कविचाराविद्यास्मिता

१०२

|0|

कृष्णदत्त दिक्षानानुसारी योगः संप्रज्ञातः परमवैराग्ययत्नः
विद्यादिसंस्कारमात्रसाहित्योविनिवृत्तज्ञानः करणानिर्द्ध
क्रियोगोऽसंप्रज्ञातः संप्रज्ञातसमाधौसतिवि
वेकख्यातिः पश्चादसंप्रज्ञातः समाधिस्सत्ततो
मुक्तिरिति विवेकख्यातिरसत्यांसमाधिरितिमो
क्षशास्त्रविरोधः अनवीकृतदोषोवादः प्राप्तइति
तन्निमित्तनवीकृतं यदीतिक्रमत्रस्वभावएवायमि
तिकिमद्भुतमित्याद्युक्तिवैचित्र्यप्रयोक्तमित्यत्रा
नवीकृतोतदोषः किंतुगुणएवेत्यर्थः सतिय
मपरिच्छिन्नार्थः दोषोवादः यत्रेतिक्रमप्रभवत्वमरोपारि

तिक्रमासमात्रे शैशवो यौवनमात्रे शैशवमरणीकृता
अन्येषुमानः पावारणा येन सः तप्यासचासौ
(स्कन्दिताश्चित्तामारिः अप्रमत्त्वमिति काक्वा व्याख्या
(लग्नेति अश्लीला पर्य्य दोषोऽयं: ध्वनिपति छायया।
मात्रेत्युक्तोहि अत्र धर्णप येवनितस्तानि पमङत्वं सा
धारणंस्यात् तस्वाचनोक्तं अनियमपरिवृ
त्तार्थ्य दोषोऽयं· वक्त्राम्भोजेनि सरस्वती लक्ष्मी विशे
षण्णप्रायेषु नर्मदापि अङ्गः बालिका: वाहि
त्वो नद्यः सेनाश्च· मानसरो विशेषापि शो
षट्वेति अव धारणे हि प्रायणाशाव्हे हृदल

हस्मद॰ रो एकस्मिन्नर्थे पर्यवस्यतीति विशेषपरि वृत्तार्थदो
१०२ षोदाहरणं प्रयामासितिः स्माकांक्षार्थदोषोदाः
स्तार्थिलेख्विति रावण प्रतीहार प्रहस्तस्येयमुक्तिः
102 परस्येति भ्रातिव्यवधानादित्यभावः विस्तंश
नांशः एष्यते त्रपरमुक्तार्थदोषोदाः न पर
स्यानमपरं नत्र मुक्तं भ्रात्रेति द्रुहिणो ब्रह्मा
वरो त्रुत्तामाना रावण इति जमेदाक्रं स्कारित्वा
त्यर्थान्तर संक्रमित वाच्यः सहधर्मिन्नार्थदो
षाः प्रस्तेतीति प्रकाशितविरुद्धार्थदोषो
दाः लग्नामीतीति विधेयज्ञार्थदोषोदाः प्र

पत्नीति॰ अश्वत्थामानुर्यो धनं प्रत्याह सोमोत्तम

पदस्तत्रभवः सोमकः अत्रराजन इत्यनुवादेव

क्तव्येप्राप्ते इत्युपयुक्तोविधिः विवोध्यस्येत्युक्त्व

स्यैवविधेयत्वात् ज्ञातोमोक्षः वा ताहारेनिश्चा

दोभ्यगामाहिनवसंते ततस्तीयिकस्यावृत्त ततोपि

वाताहार इति व्युत्क्रमेणोक्तं इंमोत्कार्षस्यात्तन

वव्युत्क्रमेणोक्तं नाहिवाताहारादेस्याधिकोऽस्मस्तो

शाकराणादिविनामिनिविधयंस्क्तोदोषः अन्नवाश

भक्तार्पदोषोदा॰ अरेरिति॰ सीताविरहितो रामः

सगद्गदमिदमाह अरेरामा हस्ताभरणादिविशि॥

द्रुस्मरः स्तुसरवेनी लोत्पलमसलाभ्रमराः नानुवाद्यमिति ·

१·२

103

किन्तु किमस्मन्त्रमाद मयसीति विशेषवचनावे
विरहि प्राणा स्मनेनेति अनुवाद उक्तस्स चायुक्तः
स्यक्ता पुलस्त्यीकृतदोषो दा· लग्नेति कश्मी
नापदोषोदा· हलमिति अपर्यपुष्पास्ना सामान्य
नोक्ता इयत्तामपदोषयोः पुनरुक्त रूपयोरुक
मावधादमाह करोति विशेषवगोत्वेपीति·
मधुरं विषदालुरस्यालिजगादेत्येवरूपो विशे
ष्यस्यतिवाचामित्यादिरूपस्यनवुक्तकन्कवान्
मेनचरमात्रेतिकथाव्रजान्निस्तुको पारम्पा।

मितिविशेष्यंलक्ष्मैव पदं चरणात्रेत्यादि ।
विशेषणापादयोरेव संगच्छते न नक्षत्रेणोरिति
तस्मान्नाक्षिपादि विशेषणफलो विवादितमप्यादि
द्विः पादाभ्यामिति विशेष्यं गत्वा पर्मपि चरणादे
ति विशेषणमपि सिद्धपर्यं कार्यं उदाहार्यमिनयु
नर्जगादेत्यादि पूर्वोक्तं नहि दृष्टो क्रिया विपरीत
णोसा ध्यासिद्धिर्योग्यतो दूरसौचित्यात्कृष्णत्व
गुणाः श्रेष्ठोनि मातंगोति मन्त्रोनन्तराद्युक्ताति
कटुत्वं गुणो वाच्यवत्प्रात्र · श्रुत्यादृसेकः प्रक
रणोगतिष्कक्ति कटु पलत्प्रकर्षयोस्तस्य छात्तंकक

कृ.स.द. वीरास्यमयूरपंडितस्यालेनश्लोकेनकोषोव्य
१०४ पगतः इतिश्रूयते श्रीयोगिनिरूपघनैरंगैः उ॥
104 ल्लापयनस्यास्यं नयनानि घ्राणपुटं तत्राघ्रयाणो
रूपमयः अत्रहः पापं अनः शोकसंस्रवविना संसा
रे यावल्लिंजि नवान्य कायः पूर्वमस्मत्नाहस्तोरस्त्री
वैतीनः उक्तं लम्भजं मकालियास्त्वं पीडितवा॥
न स्वेधावदूबालगोलयस्समाश्रियस्य श्रृयंगो
वर्द्धनं गिरिंगाचमर्मिंयोधारयत् श्रीविनम
प्राप्ति योराकुर्तस्याधिसेतुः अत्र धकानां॥
ह्मीनांद्वपानि वासक सोतियोमाधवः कृ.सः

उमापवपदोलवलिजितकायः विसृष्टदेहः त्रिपुरेषु स्त्री
कृतः शरत्नां नीतः भुजंगाः सर्पाः शशिमुक्त शिरो　　ss
यस्य तन्याम्प्रतो हरः अत्र पकारस्योदेत्य अत्रमाधव
पदे इति शशिम शब्दः राहुवाचकः अत्र धक शब्दः
रश्मिवाचकः नय शब्दः विवासवाचकः अश्लीला
मिति अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामंगलरूपत्वात् त्रिधा
तत्र व्रीडारूपा श्लीलत्वं गुणत्वं करिहस्तेति संबाधे
संकटे वरांगे च तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्याष्टस्यग
तातयोः करिहस्त इति ख्यातः कामशास्त्रविशार
दैः ध्वजः पताका नीचिन्हं ९ व्यंजनं च साधनं सैन्यं

कुस्मदत्त
१०५
105

स्त्रीव्यंजनत्वशोभेति नगउपमाप्लीलोदः॰ समंगला
प्लीलोप्य॰ निर्वरोपनि रक्तैरन्यरक्तैः प्रकर्षैरगसाधि
तामग्रर्जितम्रः रक्तोनक्तधिरस्व भूषिताच वि
ग्रहंहैतोचैरंशरीरंच स्वस्याऽकुशीलिनः स्वकीस्या
म्र॰ एषुकानांवालानां येन्मार्तस्वरात्तिर्यांपात्रं ए
चूलिकानस्वरस्यस्वर्णस्यचभाजनानिच म
यत्रअविडधितोम्रषिनः अलंकृतमग्रः॰ म्रत्रा
रात्रा प्राम्ठरवेनिंदापर्यवसाने रक्तांतिः स्वात्मन
त्राम्ठरवेरत्तांतिः पर्यवसानेभिंदायांत्तात्पर्यविं वि
लसत्वेर्गत्निसंवांधिभिः पांरुभिर्गहनंविलसंती

भिः करैरायुभिः व्याप्तं देहं भुक्तिमारारायभूत्यरूपमि
नस्त्रमात्रं त्वातिमज्जं तेनापरिमितवो धरूपे स्वा
त्मनिये रमंते भेदसंसर्गाभ्यां त्वातं विकल्पलस्मा
न्निष्क्रान्तः योगार्भकेतामिछंतिवस्तुनात्मेनवस्तु
नाद्यस्युपपादि तद्दृष्ट्या ध्येयेन सहसमापत्तिः स
माधिः नमोऽस्यकृत्यो ध्याज्योतिः अकृत्यो ध्याऽपरायो
पटादिसिद्धिः पूर्वसिद्धः अत्रानिंदप्रथममन्तया प्रका
शमानत्वः षड़ाधिकेत्यादिः प्राक्तीनामिष्टा
त्मानां कियाराणां ब्रह्मत्याद्दीनां वामादीनां भूत्ववर्या
दीनांकलनाभ्यरीराणामकारादिरूपाम्मत्रादीना

क्रमदत्त मेवं विधानामन्यासामपि फलभेदादारोपित
१०६ भेदः पदार्थविग्रहाणांनाप्यः स्वभावतोऽद्वावकाश
ग्रः जयति प्रत्यात्मलिंगनमस्कारापर्यैजयत्यपर्य
106 इतिदेहादिमितप्रमातृत्वानिमज्जनात्मबोध
नम= मात्रता वैभेज्ञनेनसमाविशामीत्यपर्यैः नच
पाशक्रयः परस्परपरिहतवपुषः प्रपित्यैकैव
स्याः प्राप्तेः सर्वपात्मगात्मनेत्याह शक्तिभिः
परिमाणह इतिपरितस्समंताद्द्वदूः नैनैषिशित्राद्
दशायामपिद्वाचादिवपुः नचासौ दूरं भवती
त्याह षडधिकेत्यादि षड्भिरधिकादशावा

डुशपारतोऽस्तास्तां यश्चत्र्कं हृन्मध्यानेचक्रवन्ना
ष्टवधादिकरूपैरास्वरूपंतन्मध्येस्थितः स्थिति
मान्विष्णातेम्रान्माक्रोविकलांचिदात्मरूपंच
स्यसुक्तोहिलंदिशिखायांहृद्यागंदेविवदयामि
वितत्तरेणाभ्रस्रातऽवृतं विंडुनोदशिावध्येवन्तत्रेति
निवसान्नितिश्रुपादि म्रप्यवा हृदयेलदलयेच्चक
राज्ञानमेकं तन्मध्योऽडुश्चारक मित्यादि इडाच
पिंगलाचैवसुषुम्णाचपरापरा गांधारीहस्ति
जिह्वाचसरथाचैवयशांतप्या म्रलंभुसाकुहूश्चै
वशांखिनीदशमीस्मृता तालजिह्वाभाजिह्वाच

कृष्णमदः विजयाकामसदायका अस्मन्नावहलानामस्तोका ।

१०७ गुरुसमाश्रिता इत्यादि प्रथम स्फुरति चैतन्नसंतोषेसर्वोन्य ना

व = [illegible] हृदये इत्यादि नाडीचक्रमिदं प्रेक्षुंप्राकारं [illegible] ७

107

जाज्वलं षोडशस्तानि सहस्राणि नाडीनां नाभिसंस्थिताः

तासां मध्ये प्रधानास्ता इत्यादि [illegible] नाडीनिकल्पते

पूर्वादीषु यान्तः क्रमात् इत्यादि अत्र पवाम ।

द्विरधिकानि दश षडधिकदश नाड्यश्चक्राणि च

नाडीचक्राणि षडधिकदश च नाडीचक्राणि

षडधिकदशनाडीचक्राणि तत्र यस्यां संभवेत

सर्वं येस्कोचानास्थितं चक्रं पंचकं तत्र कीर्त्ति

ते नाड्यः पंचचैतन्यप्रवहंत्यधऽर्ध्वगः मध्यस्थाः पं
चतासां मध्ये संघट्टः इडापिंगलवज्रग्रंथिः स्वयं प्रोक्ताः
प्रधानं वीरनायिके नवशतोर्ध्वं सहस्रमानानाम यासा
हस्तैंप्रचोदिता पञ्चसप्ततिभागसानु रंध्रं रंध्रावसा
नगा चक्रचयस्य मध्ये सोपान किंसहस्रकं वसानते ॐ
नमो नारायण नवैकचक्राधारानवरूपिरागानेव्याम
धेर्के संघहो पद्मनाडिकमागमं पादिपादान्तगा
मिन्याः पंच पंच च वशास्थिताः एवं नाडिर्नाडिसर्वो मध्यः=
देहेवैसर्वदेहिनामितिनिश्चीयमानमध्ये वामकराङ्गु
लिराचरणानां पंच पदांगुलिरामान्यादारोर्वाममचरणां

कुसुमदलं तं पंचोत्यं वं रूपेणावर्जेरू पालाङ्गः तासां च मध्य
सुषुम्णां घहेगोन्मे योगिनी हृदयं उन्मुखमासामे
कैकं पंचभावेन पंचतत्त्वं हृतिनेत्राभिमानरूपाणि
वसन्ति सर्वशरीरे हीनसंकोचा नाडीषु प्रानि विंवापरीो
नकपालेता घेतं कुर्मे दीयं ग्रायि सकलग्रांथि त्रघा
तेनां प्राप्तः सम्यक्पूजनान्निरतैः सद्यः पुत्रे खमिव
वै नियतमित्यत्र च प्रतिपादितात् दशनाड्यः तथा
गुदस्थाधार इत्युक्त स्वाधिष्ठानं तत्लिंगकं म
णिपूरकं नाभिस्थं हृदयस्थमनाहतं विशुद्धकं
कण्ठस्थैत आज्ञातानेत्र ह्ययांतरे इति श्रीमन्तशास्त्र

नोक्तानि षट्चक्राणि तत्रतासांनाडीनांमध्ये
मंतराले ऽस्ति सर्वनाडीवपुरण्यनाडीरूपस्व
स्वभावंसंघट्टपदं तद्देवचक्राणामाक्रांताभोयी
यत्सुचालनकारिणी शक्तिः कुंडलिनीमध्यमंतर
तमंसामान्यं धाम ओतप्रोतानाहतंतत्वैवचक्रा
धाराः स्वरूपिणाहतशक्ते चक्राधारेनाडीस्वेवर्त
मानो पितत्रैस्थितौ विश्रान्तक्रात्मायस्वनके
वलामिश्यंनाडीचक्रपरामर्शीनैनयावज्ञाति
मीत्र ध्याने नापिगम्यस्तस्याहं हृदीतिप्रोक्तंवा
क्रमध्यविरोधमृतचक्रंकान्यत्तमेहृदिह्वके

कृष्णदत्त· विधिं स्तुतिहितं स्वांतं ध्येयं योगोस्ता सिनं रूपं ज्योतिरा

१०९ द्रिरूप प्रकाशो येन एवं स्वरूपोसावित्येतत्प्रा

तिपादितं च न विकल्पमित्याह· सिद्धिदर्शनं नां:

109 विदंति यथावज्जानंनेतत्प्राप्त्युपकारात्मना

प्रकाशंते ये तेषां सिद्धीः परापरमुक्तिमुक्तिरू

पादस्थांतिवानवः सावामयोक्तिम्यामेव सिद्धो

पायस्तच्च प्रकाशः अन्यामिद्धांतोपीत्याह·

न्न विचलितः ज्ञानिसंस्थाज्ञोघटमानश्चासिद्धि

स्सिद्धिनामतस्थानिचलरोयोगिनः तत्वज्ञा

ज्ञोपदेशात्तत्पारंपर्यक्रमेणायः प्राप्तयोगः स

विज्ञेयास्त्रिविधोपिमनीषिभिः चेतसो घटमानत्वंचलितत्तस्य पुनः

पुनः यःकरोतितिननि ष्पत्तिघटमानमनीषिणः तदस्वचेतसाना

न्याह्नुतीयमवलंवते सिद्धियोगस्सविज्ञेयः योगीयेणफलार्थि

भिः यःपुनर्यत्रतत्रैव संस्थितोपियथातथा भुंजानस्तत्फ

लंतेनहीयतेनकथंचन ससिद्धस्समविज्ञेयस्सदाशिवस

मः प्रियेइतिर्यप्रतिपादितास्तेषाम ध्याद्यान्तिसिद्धउक्तः समह

साधकोज्ञेयः अनिचलितइत्यादिविशेषणोपादान साम

र्थ्यात् तेनाविचलितमनन्यध्येयमनःचित्तंयेषांतेस्सा

धकेःसिद्धत्तमंपदंसाधयितुमुद्यतेर्भ्यग्यमाणाःसाक्षात्कि

यमाणाः यद्यपिप्रमानैकवपुषस्त्व प्रकाशस्यानुपपद्यमा

युज्य

कुसुमदत्त॰ नमिवानुपपैद्यमानं भ्रमरगांयस्य तस्यानस्यदर्शनान्क्रिया

कर्मभावोन भवति॰ तथापि दृश्यमानघटादिवंदपरोक्ष

ताप्रतिपादनार्थमुपचारेसोक्तं फुल्लोत्पलरं कमलकुसु

मंवहंतियेसिंधुवारवितस्यामम वल्लभास्ते येगालितस्यमा

माहिषीदघ्नः सहहला लोकिंच मुग्धाधिचेकिलप्रसह्यनपुंज

कुरमत्तगालितस्यमापितस्यकिंच: किल प्रसह्यनानि स्व

हस्तवाला लीतिप्रासि द्वानिपुष्याणि विधूयकोतिनर्मस

चिवोत्तोगाढेतिमामाह इतिमापी डयमाक्रायायासपा

मानद मानखंडक कानीति क्रीवमामाकदर्थय

एतैः पदैःन्यस्तंकवितकेलीनालयंगतावेलीनासा

क्रिया

वेगिप्रविष्टा॰ अत्र पर्यंतिरसंक्रामितवाच्येपुनरुकस्यगुणान्त्वं
तालाङ्गानि॰ जितेंद्रियोति अत्राविहितानांवितयस्येत्याः
दीनांविनयादित्याद्यानन्द्यतेमतिगुणान्वामित्यर्थः आगघ्रा
प्रेतिअत्रचन्द्रेपादेक्रोधात् वाक्यांतरमितिदेवीहरः
रव्याप्यतेइत्येवंरूपं रकाशोकोनिप्रसंगादेदीर्घसमासः
त्वमनुवित्तमपिकुरणामितत्वात् गुणाः भवाम्ययहस्तितो
देवंवंति रंकुशामित्यविवेकरहितमपि स्वन्नापिडनः त्ववि
प्रसीहि भक्तिंनाविस्मरामिविषमवारणलीलायांकामदे
वप्रतिनिमस्तहचरसमागमेपोवनस्येयमुक्तिः अत्राति
वाक्यमध्यप्रविष्टंवाच्यांतरं अन्यदपीति॰ संकीर्णादि

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

कृस्सदत्त. संग्रहारे समरे त्रोत्साहः उत्साहशब्देनोक्त इति कष्टत्वं

२२२ अनुभावानां कष्टकल्पनया दोषः कर्प्पूरेति अत्र लीलादयो

नुभावाः तत्रापर्यवसायित्वं व्यक्तेनोद्दीपति प्रतिपादने ता

तात्पर्यात् विभावस्य कष्टकल्पनया दोषः परिहरेति.

शृंगारप्रतिकूलरसौ तत्र विभावो दोषः प्रसादेति शान्तानु

भावाविति शृंगारप्रतिकूलानुपात्ति विज्ञौ निर्भरमावो

लोचनपपैपाविते गुरूणां मध्ये सकल परिहारहृदया

केनगमनमेवेच्छन्ति वधूः निर्भरमवरोध छन्तवाक्ये

अत्रप्रकृति विपर्ययमाह प्रकृत्यनुपेति क्रोधशान्ति दि

व्येषु वरार्यः मनुष्येषु क्रोधो भ्रुकुटया स्वर्गमानीयाद्दिव्या

दिव्येति । दिव्यांशामनुष्येषु कुम्भकर्णनादिषु स्यात्मना
योत्साहस्येति वर्गं तस्य तदनुभावशान्ति हास्यप्रशमस्याप
दिरूपः संचार्यादेः व्यभिचारिरणः विरुद्धस्य प्रकृतरसाविरो
धिनः तुर्थ्यंगः शाकुन्तलां द्रष्टुरिदमाह । मानिकन्यायांयम
भिलाषः क्वाकार्यमिति प्रकृतेनातिविप्रलंभस्यवा धनत्वा
भावेपिविरुद्धयोः क्वचित्समावेशोस्तीत्याह । पांडुरिति द्वयोस्त्रि
योराजयक्ष्मापस्मानिश्वास एवरोगः पांडुत्वोद्वयोराजयक्ष्मा

३७५ भिचिंतातद्वस्तुरितिविप्रलाभयोः साधारणाः स्तन्ये मत्तो

मा रमैतिश्वासभमवामिनि[illegible]वनोनो[illegible]पारि[illegible]केनतेनभंगुरा
योगुरोनयात्र[illegible]मानितातयानदोगति[illegible]रं
[illegible]गस्यैवरं

कृष्णदत्त
११२

112

नर्यस्येति । अन्ते । स्वं नरस्य कर्त्तीनेति शर्मः तथा माधवादिनिकाव्यशोभा मगुणावान् । भिस्तसंश्रयः एष माधा
मः संतरणाम विरुद्ध रसेन स्वदेहा निमितनैकत्वा
भिधानाच्चाश्रयैवं वर्णवीरस्य रसः इति । सकालः । वाक्यार्थान्वि पा
यित्वात्स्तत्रावीरस्य स्वरस्य व्यवधायक नाश्रतीयत इ
तिभावः रक्तमनसा रुधिराभिलाषया रक्त पा च तद
वलोकने नेतिरंतद्दत्त पश्चिनिनयमाध्याविवक्ताषरं गारस्य
त्वेन रसं तो विवक्षितः बाष्पाद्भिति दुःखे दुःखं होमा
ग्निधूमोद्भवं भीतेति भयशङ्कजानि तं कुमारी जनो
चितं चकरुः आइति कृतानि रत्याख्य भावेष्टं गार इति

तद्विरुद्धः स्यागमनेनापि विरुद्धयोरपि द्वितीययोः शृङ्गारस्येति
कामीवेत्युक्तं द्व्यवलेनायातः मुख्य इति शरीराणि वि
षयरतिनिरूपः मुख्या इति काव्यप्रधानस्तोदरसः कृतसंस्का
रः कृतो रसोऽन्तरेण शृङ्गारादिना कृतोऽत्रात्मसंस्कारो य
स्य सः प्रतिपादितरूपस्यांगिनि कारणादेः रसान्तरेण शृङ्गा
रादिना सह मउल्लासः गुरुभ्यो नमः शौर्यादय इति
समवायिनः शूर इति यथा शौर्यादिव्यंजको आकारः शौ
र्यमुपचारन्ति मधुरा वर्णा इत्यर्थः काव्ये शृङ्गारप्रतिपाद
कानां प्रतीतिं वामनादयः वर्णमात्रे निरसपर्यव
सायिनां माधुर्यादीनां रसस्यैवाश्रयत्वेन वर्णमात्राश्रित

कुसमदत्त
११३
113

पर्यः कंठाश्लेषेति · एतेनांगांगिस्थितानामलंकारसंसृष्टिरि
तिसमवेताऽन्यमांगान्तर्विदितिपदं व्याकुर्वन्नाह स्वकेष्विति
तिनान्यकर्तृकत्वेनेति विप्रलंभरसस्यांगेन उपकारो वाच्य
कर्तृत्वेन माधवविरहिन्या मालत्याह मनोराग इति वाच्य
मुख्येनेति कर्तृत्ववाच्यो पर्यः नेतृकर्तृत्वेना विप्रलंभरसस्य
मालोपमालक्षणार्थालंकारो यकारकर्तृत्वामित्यर्थः
विप्रलंभरसस्य शब्दालंकारोऽनुपकारकोऽयं यावि चित्रैराणी
तिविचित्रैर्निखातानां भवति स्फुटीभवति सानुरागोऽनुप्राय्या
यां विपरीवर्त्तनि विकसतीति दिङ्मुखेषु वचनेकृतेषु प्रव
र्तिकाव्यबंधे ध्यानेनतु स्वामिविरं नेकमारिप्रगल्भावा
ति

चकमेवेति क्रमेणानुप्रासेकचेरभिन्निवेशाद्गसस्याप्रती
तौवाच्यकमेवोपकारोतिविप्रलंभरसस्याप्यलंकारानु
पकारकत्वं यत्पामित्रेति सत्त्वामित्यवसादित्वांवि
सल——तिविसलताहिकामोद्दीपकाप्रत्युतमरसाका
वेशान्नेवनत्रीवानिरोधेकाररागमितिप्रकृतस्यविप्रलं
भस्यानानुगुणानुपकारकारपएवेतियोसावभिक
सःसमवायेति संकपटन्यायेन संयोगेति कंडुबदरन्या
येनाल्पलंकारा अपिप्रोयादिगुणानकुसमवेता इति
त्वोचित्यं दर्शितं तत्तेत्या॰ वाद्रा इतिकथाभिधानमसादिति
भामहविवरणोऽद्भटाभिधानं गडुरिकेति गडुरिकासमो

का॰प्र॰ ११८

118

धीप्रयोजनमुद्दिश्यैकत्रगडुरिकायपरस्मिन्नायोर्लिंग
द्वयसंकल्पितमेवपर्यन्तप्रयोजनमविचार्यैवा
नुसरंति वामनादिभिरुक्तं प्रकारं दूषयतियदपु
क्तमिति उक्तः प्रत्नोतीधितिकृन्नव्यकाराणो उक्तिमात्र
मेवन वैचित्र्यमन्तःउक्तः प्रत्यतिवृगयो कुत्रतद्यपि
नकाव्यव्यवहारः प्रत्यारदोतिसवर्णप्राप्तिलक्षणो
कारणोसत्यपिकत्यन्यस्यश्लेषादिव्यपदेशलक्षणस्य
कारणस्याभावाद्विशेषोक्तिः द्वितीयायुक्तिव्यति
रेकः सघाल्पकारणाधारस्योपमेयस्याधिका
त्गुणानिरपेक्षाविनिवेदनीनिर्दिष्टसमस्तगुणानि

नु:

रयेद्वौ श्रव्यत्वं माधुर्यमिति भामहमतं दूषयति भामहोक्तस्वं
श्रव्यत्वानि समस्यार्थशब्दं मधुरमिष्यते दीप्तात्मेति दीप्तः न भ
रूपाज्वलद्रूपायाश्चित्तस्य विस्तरा निर्विस्तारस्तस्य हेतुर्माधुर्यं
स्यैन्यो जसः एवं शृंगारकरुणाविप्रलंभशांतविषयमाधुर्यम्
वीराद्भुतरौद्रबीभत्सविषयमोजः सर्वविषयः प्रसाद इति
वः त्रैवामितिमाधुर्यादीनां यास्मिन्संनिपतन्ति पदामिन्नत्य
वत्पाविकटत्वं भंग्येति नर्माह्लादकत्वप्रकारेण शृंगार
समासवतीसंघटना व्यंजकानन्ततीति भंग्येत्यर्थः
गौभिदेति येन मार्गेण स्फुटा पृत्तमध्यमरूपेण रीति
विशेषवैराग्यपक्रमं तस्य निर्वाहात्काचिद्दोषः सर्वैमा

व:

रसम्बः
११५
115
मा=

स्वानामांगं त्यक्त्वा उद्भूतमार्गस्त्वराप्यन्न सहृदयाम्पर्णानि॥
र्वाहिहेतुदोषस्स्यात्। दीप्तरसेति दीप्तरसस्सम्यग्विभावा
नुभावव्यभिचारिभिर्जातरसः तेषां भावो दीप्तरसत्वं
कृतहृत्तवेति नेत्राभिमीलितनादीनां क्रमः परिपाटी कौ
त्यं वैदग्ध्यं तयोरनुल्लंघनात्प्राम्यत्वेन पत्रोप
पूर्तिस्त्याह्लादनायोगस्संबंधः तद्रूपाया घटना
त्मात्मस्वरूपः विचित्रत्वमिति नगुरागोमिति इति तत्
पूर्वोक्तः प्रसादरव्याप्त्यय एव रस धर्मत्वेनोक्तः मा:
भंगीभिरिति विलासहलहौभिः ताइत्तिर्भव्यः संघगुरा
यइति स्मादितावदर्गिकानामैक्यनन्यपान्यामिति गुरुवाद

ग्रत्वाभावः वदन्तीत्यनेनपञ्चशायनस्य चैतन्नशाबाधित
मुख्यार्थेनाविसिनीपञ्चशायनेन प्रकाशमादित्यदयतेन
स्यचस्फुटत्वं प्रयोजनं क्रोधादीति प्रमुरूपं क्वचित्वे
निक्तानिनेयार्थैर्हिनाटकादौ उद्धत रचनाद्यमोनेष्य
नेप्रोट घेदेति मत्रपत्ता मध्यमेएव प्रबंधव्याख्यानेप
रः कुंभकारशोभ्मांगलहत्ता स्यवाचस्यमीचराले
नोक्तमत्यकचाच्यापेक्षयारचनादीनामुक्तत्वामित्य
र्थः एतेषुनिरचनादयः निपत गडरोतिमाधुर्यौजः
प्रसादाख्यास्त्रयएवकोणोवाच्चमदंडक्त्रा रव्याधिका
यामितिविकटवंचप्रचानारव्याधिकारकुमाररचना:

कृष्णस्त्रा प्रायात्ऽकथ्येत्यत्रयोर्भेदः स्वकामउत्पात: गुरुत्स्येतनम:
१९६ यंदुत्रत्र मित्येवेन वादीसरां दाानंकुरीयम मित्यत्रत्यस्या
प्रयोजनंवामात्नाकडुर्बलानांस्त्रीराणंवाहित्तंकरोतिहित
कृंमतीतिचस्वकामानांवाभितानांदुर्वलानांचवलाभावेन
प्रतिकमात्मा दुर्वलवलार्थवास्यदेत्यस्याभावेनावेनाप्रो
नप्रसिद्ध्ः मतमाभिजानंस्वकाम्यद्रुरानेव्यमानानिकाहृ
प्रवान्नैवेत्यत्रार्थमानिकचनेवित्रपोनिसत्वादिपाः
स्वरवैसाख्यपतिस्वरसाम्येवाचिव्याभावात् । स्वक
रि हरेर्ददत्यादि: रुधिर प्रधीकदुस्त्यादेरनेकयोजनस्यसाकू
न्तसाम्यम् कामसामकामिनीस्यत्रपुनःकामेत्यनेकस्यत्रि॥

116

प्रकृत्युइति हरांतरितः ततोर
रोति॥ पं० ८ - १९६

राद्दत्तत्वाद्वृत्त्यनुप्रासः माधुर्येति मूर्द्धिवर्गान्त्यगोत्त्यत्रोक्ते
श्रोयैरित्यत्रान्तिमधुरैः अत्रनातिपरुषैरित्यर्थः त्रामेवेति
कोमलतांवेदर्भीति अत्ररंगारंगेतितिगौडीयामूर्द्धांमुद्वृत्तेति
पांचाल्या अपसारयेति अत्रान्यैस्तिवामनादयः दवरह
तस्ति अत्रविच्छ्यनुवादयोः परिवृत्तिः सुधाकरस्तीति अत्र
त्रैकस्य सुधाकरशब्दोवदतोम्यैनोपात्तः द्वितीयोभवत
क्रियांप्रत्युपात्तः कर्तृत्वेनेतितात्पर्यभेदः वृत्ताविति
तत्रवृत्तौ तस्मिन्नेव समासे अत्रान्यद्भवाद्वक्षौ भिन्नेस
मासेवृत्त्यवृत्त्योरित्यकेनामकृतसमासमपरकृतेस
मासतयोस्साम्यंतामस्तीत्याजानावेकवचनंकृत्वेति

११७

117

कृस्मदत्त॰ करेत्येकस्मिन्समासे विभां करा करोतीति भिन्ने समासे पौरुष
कमटोनिसमासे कमलातायीत्यसमासेनान्तस्सामर्थ्यस्मौ
द्वौ समौ जातौ तत्त्वं यमकानस्यकल्पकाद्यतिकः समरे
तिस्रं ग्रामितत्स्परसः द्वितीयाद्याविति प्रादिनात्तृतीयच
तुर्थपादग्रहः तृतीयेति प्रादिनाचतुर्थपादग्रहः समस्त
पादजं यमकं प्रदश्र्य पादैकदेशजं प्रदर्शयितुमाह द्विधा
विभक्ते पादे इत्यादि यदा पादानां द्वौ द्वौ भागौ क्रियेते
तदा प्रथमो भागः पादयमकत्वायेन यम्यत इति तच्चा
विधं अर्धावृत्तिश्चेति दश एवं प्रान्तिभागं दशविध
त्वे विंशति भेदाः तत्समुच्चय इति तयोस्समुच्चयः

नत्रसन्तृषायमकोहा· सन्त्वारीति अत्रत्रयमोद्वितीय
स्तृतीयचतुर्थैसन्तोसा धीनरिर्विभर्तिवोधयतिया
उमातांयाति संव प्रातियः सन्तामत्ररीभाष्यणानुगत्ता
यत्रतयाकृत्तोरसोगयस्यविनोतिविनाऽयं एनंप्रप
साधंनयत्ता स्वस्थानं प्रापयत्ता असुखादिनाप्रासा
मदकोराविनाविगतनगुरुषः यमेतांतकेनजन द्वि॰
यत्ताहानिंकुर्वत्तारस्वान्यातिभन्दयातियत्तस्तेममहाज
लोकः नः उत्तमोजनैः अदीयत्तमत्ररंवडयत्तमानसान्त्वाद्वि
त्वात्· अरं हृनंमहत्व उत्सवान् अजंतिद्विपंतियेतु
र्जनात्तीनुरत्तिनिराकरोतियोयत्तमानामाणुक्तानां

कृस्मदत्तसादनवस्मादंश्यन्तिदद्यातियोदितिदानात्क्रियायाविशेष

११८ श्यां अयंमहोजनोयमेनदंनयनारमात्नसादरवंडयते

निसंवंधः संयेतिसत्वमहापुरुषः अपारंधात्रुसम्यह

मशान्भरतःअवश्यंअवशेवर्त्तमानंअवलवलरहि

तंवितन्वाचंदीर्घाकंदंसर्वदासर्वकालंरणसंग्रामं

मानैषीत्प्रापयामासअवानलप्रामायिनंत्वरितंग

मन्अस्यीतितम्यन्तुपाद्विरागोन्यगस्थितः अवांन

संतस्यचाधान्नेस्साविनिविधेधाद्धोघभावःसत्वे

नयेकतारंभात्तत्नरसात्कत्रवश्यंसर्वथाअवाक्लिंवितुंमा

श्रितंतत्मरवंतववसतंयेनभूतमारंसर्वैर्थादरणोयो

नेषा

118

मनस्तमिछतिदावानलेनदावाग्निनासमंस्थितंयस्यवेधाः
प्रजापतिःनवेत्तियांमांनवेदपरुषेद्यांरूपांयस्यानन्तःप्र
रात्नःकत्रयस्यभावहस्याविधेदीनात्नयस्यात्ययंनगछ
त्ययंयाश्रीवमीहितंयस्याःप्रावेङ्करे अनुकूलांस्मरेणका
मेनाभिनामपरिछिन्नांध्यायामितां सरस्वतींवागीश्वरि
चिन्तसमुद्रेस्थितंमयिप्रसादंसरागछसंस्फूर्तिशये
नकुरुतेतेशरीरमेवकुरुतेत्वंनत्वेसरस्वत्यारव्य नदि
संसारजणामसंकटेपैराकोमेनवसंसारस्ता लहरी
रव्य देपादिषुक्ताशारंकोऽङ्ग नवानिअनासिप्राकटानि
यस्यांविभ्रमणाधारयंतीवीरांगनाराः प्रावृषोविच

नैयस्यांतस्याम्भृतानककापिनपद्दि प्राव्दुयुक्ताशरदू क्र
नविशेषः नवा नूतना भ्रमराणां राज्या परिभृतंमालि
तीजनस्यमनोयाभिस्त याम्भृताया स्सुमनसः पुष्पा
णितासांसौगंध्यलक्ष्मीजगत्कोर्त्तिभ्रम्भृतवारिताव
पिदाएवंविस्रवोयत्र स्फुटितानिविकसितानितासा
पिलोहितानि विसलीयानिकमानबनानितैर्मृत्वा यत्र
द्युति यस्या विविध घववनानामगर्धधमाना विवि
तेजासानामा नामङ्गुज्ञनाना प्रोप्रारुज ललनाना
वंवंधुंधुनानीमनमहिहिनतमानानननस्वस्वनाद्ब्रा
विविधानिधवा नांचितानि यस्यांनागानाहानि

किंविनाएनःविनाइतिसंबंधः

तोयेगच्छंति येत्र ग्रामं हंतो नानाप्रकाराः वयः
पक्षिरागोत्पाक्रदयः तैर्व्याप्तं गगनं यस्यां तत्र नप्रतेनं
वर्त्तमाना मज्जनोजनतां यत्र क्वाविद्यमानानरः यत्र
शशानां रुरूणां मृगभेदानां ललनं क्रीडनं यत्र तो
त्राव योः त्रवंधुशत्रु धूत यंती ममास्यियस्मात्स्त्रितं त
तोति क्तनानातनः क्त्रसरवोयः च स्तनः सएवातः प्रा
णोय स्यरुत्ति हरिणाक्षम घरंप्राप्नोति समुद्रानिकदा
भूर्वचार्यं तो विघाविति विधुर्विहये श्लेषत्तु कारेकारयोः
श्लेषः एषुकानांवान्नामां येषां तत्रस्थिरा स्तेषां पावं
एषुवानिकातत्स्थिरस्यकरुवयोदिस्यपाक्षात्रिराजनानि
भो

कुसुमस्त चयत्त्वभावितउचित्तोऽभूच्चित्तः अलंकृतनश्च विभ्रमत्वैर्ग
१२० न्तस्यैवंविधाभिः पांसुभिर्महर्निविलसन्तीभिश्च करेणुकाभिः
नीताईत्त्विततथा नयेइतिच महानिधिरितिवचनश्लेषो
पीति॰ अत्रनपुंसकस्त्रीलिंगयोर्द्विवचनैकवचनयो
श्लेषः ननु महानिधिनैर्वि च महानिधीइति वचन
श्लेषोपि महदेउभावदे सरैस्संधानंयत्रतंत्रवरद्
समासंगं अरणामा हरदोभ्यत्राम्नायस्वीकारेहरनि
चारयवदुभ्रभूतंश्रस ससांयस्यत्तं चित्तस्यमोहमज्ञान
मवसरैकालेउ मे मेरि सहसाकटित्येव अन्त्यार्थः मा
नदेहिरसंधर्मेउमेवप्रयमाशांगमागमात्त संसारात्

प्राकृतभाषास्वरूपः=

120

हरनः हरबंधु घ्रांभुपानि स्मरसांत्वं चित्तमोहः क्रपसरख ३

सहसावलेन वद्यतीति धारयिष्यकथयिष्यतिचव

हिवक्षेषारूपंह्ला द्विति हर्ता निकरोत्ति च: साहस्व मित्ताकि

याविशेषरास्यास्यादितिच नंदित्वेति नितच नलप्रत्य

ययोर्भगेनप्लेषः नंद्यतीति नंदितानीद्वितोगरणावि

शेषस्पच भावः नामिनत्व नाम्त्रययोः हे हरे त्वं सर्वस्वस

र्वस्वंभवः संसारः न योपकारकयोः साम्प्रस्वं धारी

रवर्त्तनमायासिञ्चागच्छसिक्षपमोर्षः हरक्षपह १ भवसं

पद्यरव न यविवारय मायासि प्रवेदकारिवर्त्तनंतलविभ

त्तारयस्तत्विज्ञे भेदाभावादिति भंगाभावादसंमस्लेषः न

कृष्णदत्त·
१२१
121

न्वयंभद्रात्मत्यायेन ध्वनेर्विषयो न त्वश्लेषो ऽलंकारस्तस्य
त्वस्याह अत्र प्रकारस्त्वणादीति प्रकारस्त्वणादिना अभिधा
या अत्रेति यमेनश्लेषो न तु ध्वनिः गोत्रशब्दः कुलपर्वत
योः पक्षा वर्ग्याः पत्राणि ता चक्षुणा उत्सवः प्रांतकोटीर्द
दातीति प्रांतकोटिना वज्रेण यातिखंडयन्ति चा विबुधाः
पंडिताः देवाश्च अलंकारसर्वस्वकारादीनां मतो दूषा
यितुमाह· नन्वस्य चरित्वादित्रिशेत्यादि इहेत्यलंकारभा
गेष्वलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्ति हेतोरित्यनेन सर्वालंका
रापवादोयं श्लेष इति मतं दूषयितुमाह न प्याहीत्या
दिकष्टत्वादीति शब्ददोषा गाढत्वादि शब्दगुणाः

अनुप्रासादिशब्दालंकाराः तज्ज्ञावेति तयोः शब्दार्थ

स्वं= योर्भावः भावत्तौ करौताभ्यां विराजिता पार्वती भास्वतः

सूर्यस्य करौर्विराजितासंध्या अस्यायं दुराधर्षयत्का

लेमोत्तेसदतरां तत्र लक्षयतां मुमुक्षूणामीहत प्रदा पार्व

तीपक्षेध्यानुस्वायस्यामिद्धायायेत्क लंडुरितं तत्र लुब्धो न भव

ती त्याचापलब्धसमवाहितप्रदा स्वयं च सद्भावा तीमेत्त्वा

दानुयमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वाद्बाधकः श्लेष एवतोपमा

श्लेषस्य सर्वालंकारापवादत्वादिति केषांचिन्मतं दूषय

यितुमाह · नैचापमिति एतन्मते श्लेष प्रतिभोत्पत्ति

हेतुः श्लेषस्य वाधिकोपमैवादेवत्यमेवपान्तालामित्यादौ

श्लेषस्य सावकाशस्य वदयमाणत्वाच्च सर्वालंकारापवादः
श्लेषः पुरस्तात्साम्ये इति मतोऽनन्यमिति क्रियासाम्ये
कचन्तीति स्फुटं निश्चितं तेऽहापीति शब्दालंकारमध्ये
पतितमिति स्वयं वेत्यादिकः न केवलमुपमालंकारे
वालंकारान्तरेऽपि श्लेषो बाध्यते इति पादपितुमाह
नचेति गलद्भावरापविंदुका इत्यादि विरोधः प
रिहारस्तुमस्तु द्रुतः यथाभासं तद्वि शेषमिति इत्यादि श्रव
वंशशब्दे श्लेषः मुक्तामणि रूपरूपणासंशास्यास
त्वं कथमिति चेदंतस्य वंशत्वात् अनेकदेशाविव
तिरूपके श्लेषो बाध्यते तत्र श्लोकरत्यत्रापि श्लेषो

श्रा=

त्वे

व्यतिरेकस्योपकारकः अनुरागवतीत्यत्र अक्तातस्पे
स्यगम्यमानत्वं नद्वयोर्वाच्यत्वाभावान्न श्लेषनत्पत्र्या
पर्यन्तिरस्य प्रतिभानमाश्यस्य प्ररोहाभावाद्विरोधाभासो
न श्लेषः अत्रागतं तस्य इव संध्यायाः कास्के इवादि
वसमरवेसरन्निस्तानि इतिवास्वाच्यं ननुपादानित्याये
नाद्ये दिवसे गच्छन्ति पश्चात् नसंध्यैवे जिपान्ता सदीन्नापर्या
लंमत्रा शारदिशः अस्या चाम रस्यमकृत्स्नामरसाग रा
मकृत्तां वायूनां चक्र पफरंडुः अत्राविंडुः नेष्वत्संदरीवंशः
कलंसएव वंशो वेराः श्लोककीतिभिरनुसंगोलैानि
त्यक्तानि भिजगाश्यपरागे अत्रायं पंच समरन्ति अचलं पर्वतानि

कृस्सदत्त श्च्यलं च क्रहीनां स्तपरिशा मिनं स्वामिनं हीनं श्चाविक्ष्य
 त्रिरूपा श्चास्थिरा च क्र च्युतः कृस्सः गाति हीनक्षमारारि
हरः रामो हल धरः स्म स्वोगरा पाति श्चासामसहृद्रो
न वेगेन श्चाति श्चातिः रामा रांवार वातिनांसीमापर्दं
त्व्युः श्चादिक्षा स्मृवै श्रामाद्याक्ष्रतेन श्लोकेनखड्गवं
धः प्रस्थारोयप्यास रलाति वाकुलारंभस्त रलानां च
पल्लवामालि वलानां भ्रमरसैन्या भ्रः स्वः शब्दो यत्रव
रलाभिं हिंसीभिर्वकुल श्चन द्ववज्ञच्युत्का कारं दंडलां त्रिः
येत्रभ्रूपाय त्र क्र वकुलेन भ्रू लक्ष पद्दे नानि मिला बाहून्वा
ताजीनि वकुलाया सा भारत स्वक्रांत्ताः एवम रुजवंघः

तथा हि पादचतुष्टयेन पंक्तिचतुष्टये कृते प्रथमा
दिपादेभ्यः प्रथमाद्यक्षराणि चत्वारि चतुर्थादि
पादेभ्यः पंचमषष्ठसप्तमाष्टमानि गृहीत्वाऽप्रथमः
पादः द्वितीयात्प्रथमं प्रथमात् द्वितीयतृतीयौ द्वि
तीयतृतीयाभ्यां चतुर्थं चतुर्थाद् द्वितीयतृतीयौ
तृतीयात्पादात्प्रथमं वर्णं च गृहीत्वा द्वितीयः पादः
द्वितीयात्षष्ठमत्र प्रथमात्सप्तमाष्टमौ द्वितीयतृतीया
भ्यां पंचमौ चतुर्थात्षष्ठसप्तमौ तृतीयादष्टमं च गृ
हीत्वा तृतीयः पादः चतुर्थादि—भ्यः प्रथमादीनि
प्रथमादिभ्यः पंचमादीनि च गृहीत्वा चतुर्थः पादः

हंसदत्त
१२४
124

भासंतेस्मिन्निति हे प्रतिभासार प्रज्ञातिशयोत्कृष्ट वादेरसेनक्रा
भान्तासमंताद्दीप्ता हतान्यविभवा॰ अशोभयया भावितात्मा एका
ग्रीकृतहृदया वादे एवं देवैर्विजिगीषुभिः पंडितैराभादीप्तिर्यस्याः
वनेतर्यशोवृष्टिनिपातः एषोऽष्टदलः पद्मः तथाहि॰ प्रथममस
मद्दलमत्रकर्णिकास्थाने ततोद्दलद्वयेनैकदलैर्निस्सरणा
क्रमेणावावत्तावं भूमिना द्वितीयप्रवेशक्रमेणायावत्कर्णिका
न्तरं तत्र तावत्तेवत्तनीयं प्रवेशक्रमेणायावत्कर्णिका
न्तरं तावन्नैवतृतीयं निस्सरणाक्रमेणानन्तरं तावन्नैवाष्ट
रव्यं प्रवेशक्रमेणयावत्कर्णिकान्तरं एवं दिग्दलानि प्रवेश
निर्गमाभ्यां विदिग्दलानि प्रवेशेनैव इति पद्मबंधः हे सारस्वा

ते

सार उत्कृष्टस्याभिलाषस्य वेगवद्धर्षअम्बायतनाद्वाविस्तीर्णा
नयनसातस्त्ररुक्तस्य भावकस्य वात्यम्बपत्स तस्याक्षकस्मर
क्रान्तदर्पं द्विरोनि स्मरातियस्ताद्दशा तदात्वक्षनन्द कारणे
नवरत्नतः सन्तः सारसाभः रत्ना सारस्तकनातित्तिलाश पत
योयस्याः तन्मुदायदम्बाम्बायम्बार्पा विगवायेत्तीत्वस्याति
विनाघायातियाम्बर त्नानामधामनाम्नः अत्र वक्तरत्नान्
हिशात्त्विातित्वधात्वे व्यतिरेकेऽत्र नन केवलमघोषः
क्रमेरागारम्भितानां पादानां प्रातिलोम्येनापि स्थितिर्या
वदर्घमम्मस्यापि तत्राहि प्रथमपादाय दक्षराणि चत्वारि
वक्त्र्यात्तीयाद्वितीयप्रथमपादान्त्य दक्षराणि प्रथमः

पादः प्रथमादिपादद्वितीयादक्षराणि चत्वारि चतुः
र्थ्यादिपादसप्तमाक्षराणि च द्वितीयः पादः एवं तृतीये
यत्स्यादेवं तृतीयः पादः चतुर्थपंचमे षष्ठः पादः
इह च सर्वैस्तद्वीपलभ्यते इत्यपि च मध्यमस्यावस्था
नात्सर्वतोभद्रं अक्षराणां चंद्रश्चानीहा ईदृशानां व
धूनां शरीराणि धातुस्थास्तानि स्थानीयः स्त्रीः वदिताः
मतामानत्या हेतुभूतयास्थिरतायामग पर्वतस्थलप
च गुणेषु रामा उपवनानि वनेका पर्यंतयाभ्रांतिर्नो दे
भा
श्च रथावेश्मन पर्यंकोसंभोगोपाधिस्तस्य शब्देन
पर्यंकावभोगो तस्या दानत्यागशब्देन पर्यंकोसंभोगो
श्री

स्त्रं गनारामा इत्येतावन्न पर्यकौ च अभंगो देह शरीरादिवाच्चि
न नैकरूपे शास्यिन्न योरन्नयो भंगाभावात् उपलभ्य
मानस्वरूपा मापि छायादीनामुपरिपोत्फ जंभासततेइत्यभि
धायोदाहृतं तस्यो त्रिकमतः श्रोमनावित्तमयसम
सो देवा विक्रुद्धा व्यज्यत एवेत्येका पर्यता भ्रमः तत्र स्वल्पे
कारिकं जन्मा कारि क्रोष्टाः हुंदारकारि शाकं जरः पूज्यमा ता =
नामिनिक्तमासः रक्ता घुरिताः कनामपि उनरुता
भासोलक्ष्यत इत्युक्तं तैजसो याग्मात्या श्रयसत्तेजः
स्विनस्ते यामरू उत्सवः इंद्रः स्वामी हरिः सिंहः जिष्णु
र्जयन पालः इति काव्यप्रकाशासके तेन नवम उल्लासः

श्रीगणेशायनमः श्रीगुरवेनमः अथार्थालंकारा
नितिचतुर्थ्यर्थसंख्यान् उपमीयते सादृश्यात्क्रिय
तेयेनोत्कृष्टगुणेनतदुपमानंचंद्रादि उपमीयतेव
दपकृष्टगुणान्तदुपमेयं उपमानस्य चंद्रादेर्विशेष
णोपमानयोर्विशेषरूपतयाव्यवस्थापकः अनेना
लंकारबीजभूतत्वात्प्रथममुपमालक्षणं कार्यकारणे
तिक्रापूर्वंतामित्यलंकारादिवत् साधर्म्योपमेतिमनोर
त्वादिकः अत्रैवेतिमिताभिधाव्यापारेसाधर्म्यंवाद
ति॰ म प्याधर्म्येपत उत्तरात्रैकवेशिनाप्यिप्रत्यैव
वोभयाश्रितंसंबंधमभिधत्ते तत्पैवाचंयपेवादि

उपमाने

पमानोपमेययोरेकतरस्मिन्नप्यविश्रांतः श्रौतेन ह
पेनाभ्यां धारमुपमानोपमेयभावं द्योतयतीति श्रौ
ती सममेव साम्यं साधारणो धर्मः तुल्यत्वादि [illegible] श्रुत
हृद्यं तेन तुल्यमिति चंद्रेणात्तुल्यं मुखं तत्तुल्यार्थमालो
तेश्चेदं विवंतुल्यं मुखस्य इदमिति मुखं तेश्चेति चंद्र
विंवन्तु मयत्वेति उपमेये च वाक्यगम समासगा तद्धित
गाश्चेति श्रौती त्रिधा एवमार्थ्यपि एवं षड्विधा समा
सगेति श्रौती वाक्ये पूर्णोपमायाः श्रौत्या उदा० स्व
प्नेयीति० तद्धिते पूर्णा आर्थ्यी यथा० उरालोक इत्यादि
भुजंगः कान्तकान्तावरर तं दृश्यः अलंकमसां तरं चत [illegible]

हस्मदत· नुआस्वादादिध्वनित्वानामपिकाव्येयद्यव्यभिचारलक्ष्येषग

१२७

127

रायेतत्तदातेनरसहोवनादीनांसंकरसंसृष्टीद्याननाम

त्तिकेवलतयेषांविषयोनावकस्तेपत्ततदितिसचस्फु

टस्तयोरसादिरर्थस्तत्त्वालंकारांतरमित्तिनेनडसंक्रमन

पुंसकेनेतिनपुंसकैकशेषः क्वचस्फुटश्चरसादिर्गु

णीभूतव्यंग्येहीनः स्फुटस्फुटत्वमोत्राप्यतेत

स्यापिपदेनध्वनितंत्रलंकाराइतिकेवलोपपत्ते

कारा:लुप्तोपमामाह तद्वदितिलुप्तोपमावत्

वाक्येष्वेतीलुप्तोपमायष्याघनोतिक्वचाहृादक

त्वेलक्षणास्यसाधारणधर्मस्यानुपादानाल्लुप्तोप

उप॰

स्त्युपमाकरणानि याद्युपमेयं स्त्रमस्तत्वनुपमानं यथा
प्राव्हे चेन्दूनीवाके कार्थी लुप्ता यथा कमलाकृष्टेति कृ
तान्तमानं प्रोक्तरूपमेयः यथा कृतान्तः क्रूर स्तथा सा
वधीति क्रूरत्वादिधर्मस्यानुपादानात् लुप्तोपमा
समशब्दस्तज्ज्ञवाद्यर्थसमासे लुप्तार्थी यथा मुखमर
तेन्दिमाधुर्यं तद्दृशा समानधर्मलोपाल्लुप्तार्थील
प्तोपमा यथा यथा विषकल्पमिति मनो विषकल्पं
विषसदृशमित्यर्थः नन्वविषमेवाति प्रकृत्यर्थस
दृशेर्थे कल्पवादीनां स्मरणात् उपमायाएवहीदमु
दाहरणं नन्वरूपकस्य प्रत्ययाद् नुक्तसमारोपापत्तेः

करवालइति अत्रकुसुमकुसुमापिलइमरासयलोपाल्लुप्तो
पमा० इवेनानित्यसमासोत्रसमासगाइवशब्दश्चेद्यो
त्रीवासेचडुपमानलोपेलुप्तामाय्यासताचेतीति० सकल
कसमपरिविश्रामश्रीवितरण नसरसकाव्यस्या
इहयत्ने अत्रैवानश्रूयते इह श्रामंत्राश्रमात्रेयमास
रसकाव्यस्य सरसामिद्रियाकरणांपरनिर्वृत्तिपदं
नोपलभ्यतेनवाश्रूयते इत्यर्थः अत्रसइश्रामि
त्रिसामान्यतोक्तं विशेषणाद्विशेषणानभिधाना
लुप्तायमागतासकलवाक्यार्थगतत्वावाक्यगा
श्रासितीतिश्रीमत्रोपमानोपमेयपदयोरेकप्रवेशः

पूर्ववत्तद्ए याङ्किर्द्दिष्टे इतिविशेषोव्यानुनकदाहरणांतरंतः

पुरइवाच इतिक्रंतः पूरीयान्ति अत्राधिकरणाप्येतिव

त्कव्यमितिचित्रकाद्भु·ककमाचरणामवृसाचारणायो

धर्मः सवित्तेनिविधवत्ति विधुरिवाचरत्ति किपिसत्ति

धर्मेवलोपे यप्याविधुरिवाचरत्ति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः

क्विवित्यकारस्याचारेक्विप् अत्राचाररूपस्य धर्मस्यलो

पः धर्मेवपोलैषिकसमासगणपरिपंथि इति अत्रोपमितंव्या

घ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति समासः कुंजर इवेत्ति उपमा।

समासेकुंजर धर्मस्योपमावाचकस्येवस्य चलोपः कुंठु

लेतिपरिभ्रमन्मारिव्यासिकंटककलितानिकेतववना।

कुसदत्त
१२९

129

नि मालतीकुसुमसदृक्षं भ्रमर भ्रमन्नप्राप्स्यासि
यद्यपि तेन न कल्याणमित्यादौ नेत्यादिपदानामुप
मेय एव विश्रान्तिरित्युक्तं तथापीह कुसुमेन सदृ
क्षमिति सदृशशब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरगुणा
त्वेनाप्राप्यत्वाभिप्रतिपादनादुपमानत्वं बलादाया
तेस्तस्य चकाराद्यनिर्देशादुपमानस्यैव लोपः
मालतीकुसुमसदृशमन्यदुत्कृष्टतरं कुसुमं ना
स्तीति कुसुममुपमेयं उत्कृष्टतरत्वस्य धर्मस्या
त्वादित्युपमानस्य लोपः इवोपमेयलोपे कयाचिय
था क्रमान्नीति सहस्त्रायुधमिवात्मानमाचरन्ति

उपमानादीचोरेकच उपमेयस्यात्मनउपमावाचकस्ये
वस्यचलोपः आधाररूपः समानो धर्मो त्तियतः सा
क्षादभिहितः मृगस्यनयनेइतिप्रप्यकतत्पुरुषः
ततोमृगनयने इवनयने यस्या इतिसप्तम्युपमानपू
र्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेतिसमासः अत्रोपमावाच
कस्यैवस्यसाधारधर्मस्यनयनप्रावस्यचलोपः य
सातुमृगशब्दएवतद्धर्मायानयनइतितदामृगए
वनयने यस्याइतिरूपकसमासस्यैवविषयोनत्वस्वो
पमासमासस्येतिनवादतिस्यातमुपमायांसविलो
पिन्या इत्याशंक्याह अत्रसप्तम्येत्यादि अत्रपरमत

कुमुदव
१३०

माह मृगनयने इति मृगनयन इव नयने यस्याः अत्र
त्र गउराश्चोत्तकोपमानपाद्भ्यां त्रयाणां लोपः स
प्तम्युपमानपूर्वस्येत्यादिना हि प्रकारेणोत्तरपदं
लुप्यते नत्कंठकाल इत्यादौ वि व सर्वत्र प्रथमोत्यादि
ते समासस्यमेव समासानियोगे नोत्तरपदलोपविधा
नात् इदानीं चन्द्रस्येवोत्तरपदत्वात् बहुव्रीहौ लु
विहितो वृत्तौ यस्येत्तरपदाभिनिवृत्तस्तस्योपमेय
भूतस्य लोपः यदा तु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनय
नवृत्तिस्तदा मृग एव नयने यस्या इत्युपमेयवहु
पकसमासस्यैव विषयो नत्वस्योपमासमासस्येति

130

नास्ति स्यान्नन्वुपमाया अपि विलोपित्वात् अत एव नोक्तंय
देत्तिउपमेयेनोपमानधुराधिरूढेनैकरसात्मना उपमा
उपमानस्योपमेयत्वापादनं उपमेयोपमा संशयस्तु
संदेहो यस्मिन्नारोप्यमानस्य यद्दिति तस्मादुत्तरकालं भेदः
प्रतिपादितः स्यात् नवाभ्युच्चयस्यैकस्याविधित्वाप्रतिपा
दितत्वात् अत्राशंकयाहिन्तस्यार्थमाह समासलोपा
विति न्नद्वसमासयोगे नियोगः केचित्तु यः मूलकः इत्या
दौ हि स्वाचारोपमेयत्वी द्वा धर्मस्यैवादीनां लोपे त्रि
लोपवती उपमा मा कुरुत तद्युक्तमित्याह कुरस्येत्या
दि मन्त्रावित्ति मन्त्रानल्वलदृशा एकस्मिन्नेवासाधारणोध

131

र्मै एवकमुपमामालारूपा सम्पन्नाविति वियोगैरुपेरा
विषादिनन्नास्मिन्निति साधारणोधर्मै मालोपमेति
रुद्रटकाव्ये नाहर्ववादिनिमालोपमावत् विमलेति
अत्रविमलत्वलक्षण: साधारणोधर्म एक एवमधुरे
त्रि अत्र मधुरा दिस्वेको धर्म: रुघानोपमेति रुद्र
कायुरणोन्मे न्नायपाउन्मेयमिति यईडु: अत्रचेत
नायांपरेतद्दष्यामसंभवन्नापिहर्षादिगुवन: संभा
वितांसिकरूपैत्वेपिसाति अव्य धर्मत्वान्नेस्यपडरात्वं
लिंपतीतिकेत्रप्रकृतमुपमेयंव्यापनादिकमत्र
कृतयामोपनारूपतयासंभावितं मेदोक्ताविति

भेदोव्यावर्त्तको धर्मः निश्चयगर्भस्योदा० अयमितिनिकिमादि

धाद्धावितर्काः संदेहवाचकाः यत्रनिश्चयपर्यवसानं संशय एवं ५ं

द्वः यः संशयोपक्रमोनिश्चयगर्भः संशयोपपर्यवस्यतिसनि

श्चयगर्भः निश्चयांतोपत्र संशयोपक्रमोनिश्चयेपर्यव

सानं भेदोक्तोनिश्चयांतोदा० इंदुरितितदनुक्ताविति द्वयः भे

दोक्तौ पुनः संदेहः अस्याइति उर्वशीदर्शनेनपुरूरवस्येयमु

क्तिः अनपन्हुतेति अनयोरपन्हुतभेदत्वेनातिशयोक्ते

र्भवात आरोपितधर्मएवतस्यप्रसिद्धत्वेनानुकल्या

न बहुवचनमिति तेनारोपितो आरोपिइतिदृष्टव्यं सम

स्तौ विषयस्यरूपकस्योदाहर० ज्योत्स्नेति० आरोपितावि

कुसुमदत्त यथाज्योत्स्नादय: तत्रारोप्यमाणा: ॥ समादय: सरकास्थी

१३२ निरूपकं पादत्रयमिति समस्तवस्तुविषयस्योदाहरणमिति

पर्य: लांछनस्य छलेन तत्रापह्नुति: पादत्रयमित्युक्तं ननु

132

एव. ज्योत्स्नाभस्मादीनां रूपकं समस्तो वोपामित समासो वेति सं

ननु रूप देहे सं देहसंकर एकमित्याशंक्याह ऽत्र न्यं तत्र घीनेति का पात्ति

ति कयावास्तवात घीनरंक त्वरूपे घर्मे रोपावारोप्य नेत्यादिरा

त्रावपि वास्तव स्यात्तुपामिन समासोपि संभाव्योनचतत्प्या

ऽत्तीरात्विवेककापालिकीत्निरूपकपरिग्रहे साधकं पस्य

चरणांतः पुरे कुर्वतीमंडलाग्रलतो ॰ रसम्मुखव्यापिसहस्ताप

राङ्मुखीभवति रिपुसेनासंगामिति नयन्नत्तस्यैवरू

पेरणामेपितुतदंगस्यापि मंगमंत्रोपकरणायांत्रंनतत्वारंभमेव

लदवा व्याप्तिप्रसंगात् निरंगमिति निर्गतं रूपरागादिरहित

मंगमवयवं यस्य तत् श्रममयातिप्रपंककरोति विन्मतोर्

गितिमरूपोलुक ह्लापर्वीकिट मीनित्यायं कोधितीयाप्र

मलातिकामितिश्चबलतारूप्येवमंगीरूपितः ननुल

तायामवयवः पत्रादयः सति के तावयववाचिरूपरागात्

श्रुंगरूपकं सौंदर्यमिति यथानदीजलेसोत्तरं गिरांवित्येव

सौंदर्येण यथाकाश्चित्का मराभेवशीकृतेनतथाकांति

रूप्याकांतिस्तयावशीकृतेनत्व पर्वः मंत्रमुखवाद्यवयवा

रूपरागान्निरवयवत्व एकस्याप्रियायांमारोपाविषयं

133

मस्मौतरंगीरापास्यय क्ष्मारोपित्त इत्तिमालासहप्रात्व[illegible]
त्वात्स्वरूपकं रहांसिरहस्यानि नियन्त्रोत्तियः परम्परहंसादे[illegible]
[illegible]ः नियन्तस्यानिश्चितस्यात्ऽग्ड्डरस्यस्समसेवुरोद्देसारोपको
उपायोयस्स्मानियन्तारोपसोपायः स्निग्धश्रद्धनिबंध
नपदस्यारित्तात्प्र विधदिति संकोचोवनिस्त्रभावोवप्रको
प्रणताचद्वडुगौरी प्राकारादयोगौरी चस्त्र्दुः प्रजापतिः
भीमोभीमसेनः सर्वशोत्पयः सत्यवस्तुप्रराः शंभुभन
केराणुः एवामाभियव्यात्रिविलसदमलनारीनेत्रनीलाज्ञव
डान्याधिवसातिसदायः संयमाघः कृतान्ती नन्दलाले
नकलापेवत्तीयोन्यूरेवितरनुकुरुमारोप्रलच

यश्श्रियं च: यथोक्तं इदं तेके नोक्तमित्यादि वक्ष्यते।
इति शब्दः श्लेषेषु न रूपकाभासेष्व संकरालंकारमेव कुंज
रेति तत्रापि कुंजरतारि सिंह इमहो मंग्राह्यारोपानामि
त्यत्रालानसेतु ह्रदाब्धि सागरादीनामारोपः मानसमुद्र
वरेकदेशवर्त्तिनो विभयापोनास्तीति भेदः मीनकं परंपरि
तम्प्रकृत्य यथा लौकिके तिपांरस्परितमपि लिङ्ग पव वाचके
श्लेषे भवति वाच्यान्वये वैराद्वंशेच संभवादिति वंश्या। श्लि
दि वंशस्योभयार्थवाचित्वात् किंतु तत्रत्रान्वयवाचि
वंशस्य वेणुरूपवंशत्वारोपः परस्परारोपारत्नत्वारोपण
पायः श्लिष्टेष्वप्यपरंपरितयथानिरवधीनि

मो

क्लोकानां वल्लित्वारोपः परस्य विष्णोः कर्दस्त्वाल्लीपरो
उपायः वाक्यार्थवृत्तिर्यथा उदस्यन्ती क्रिया गजसंबंधिन्या
लीलया वस्तुतस्तु तन्न भूतेनागिरिदिशागवहनम संभवल्लीलास
दृशीं लीलाम्अवगमयन्तीति निदर्शनया विप्रकर्षो द्योपम्य
विश्रान्तिः नन्तु सदृशीमिति गजलीलासदृशीं श्वत्व
हन्तीत्यत्रेदनीयं संभवद्वस्तुसंबंधनिदर्शनामाह
स्वेति स्वपतनलक्षणां क्रियां स्वभावः स्वहेतुं पतनक्रिया
करणाम्भूतत्वन्नुपदप्राप्तिलक्षणां तयोः स्वस्वहेत्वोः का
र्यकारणयोर्योर्वन्विषः कार्यकारणाभावलक्षणासंबंध
स्तस्योक्तिः कथनं क्रियया हत्वा वनेनातपदप्राप्ति

३ ति

द्व

रूपहेतोः पतनलक्षणस्य तस्य च न्ययः कार्यकारणभावलक्षण

संबंधस्तस्योक्तिः ममैवोन्नतपदप्राप्तिरन्यस्यापि लघोः पतन

परिणामकारणकार्ययोरन्वये सोऽयमातोपमेयभावस्याक्षेप

संबंधस्तसंबंधेति दर्शितायोलघुः स्वपदमवाप्य पतनेदिति संबंधः

शोखरः अंगकार्ये प्रवृत्तेन मम प्रवृत्तेन कारणेनोऽय

पात्राइतिहासिनेनोन्निहास्तेन नवगमनानन्तरमेव मम

रणं भविष्यतीति तिस्त्रविनिराजभुकः काश्चिदुल्कानजा

तिश्यालीभुकः कार्ययुक्तामिति भुक वृत्तान्तरूपं । एत

दितितस्य पुरुषस्येत्तत्किपञ्ज्ञाडं पतत्सजडोमुखोवाडो

वैरावकमालिना पन्नेवारिणाः करणं मुक्तामारिणारित्य

२०

कुसुमदत्त मेत्त अस्मादष्यदपिमरा उपानैवादीयमनोनि त्वांयल्य
१३५ गतलघुक्रियात्वाविलापयितिसत्ययमुक्तामरीक्ष्ण डीर
गत इत्यंतः प्रचान्वादिनं नानि द्वानिमुखवादितिलोकप्रम
135 द्धामुखमन्त्राकृतिः अपेक्षितात्कियंचेत दशादानंजात्या।
वेस्तमेत व्रजादा इत्युत्तरं जातमित्व र्थः प्रोक्तियाजनंसो
प्रोधनं श्लेष इति विशेषपदस्या यिश्लिष्टनाविस्मुनानान
रकासुरे हतो कोपितन्मंत्रीनरकासुरे मित्वप्रत्यह स्मह
दिति समासोक्तिरितिसमान विशेषवशान्त सादृश्ये विव
नीयमानेनापिकेनचित्प्रमेरागाड गुवायं उक्त्यंउकर्ष
स्यभावः तस्यैवचाक कृत्यंच अत्रउक्तत्वादित्यादिवि

तम

प्रोपसर्गात्ताननयापुरुषोत्तमलक्षणस्यविशेषस्यापिप्रति

गर्भ पत्त्वमितिश्लेषपक्षेतत्त्वाउक्तत्वादितिसत्पुरुषवृत्तान्तानु

ल्याप्रकृतानुकूलस्य श्रीहरिवृत्तान्तस्यप्रतीतिःप्र

का घःपातालंनिकृष्टमतिप्रदायेनयाख्यानिमित्तेन

नमहतापिस्वल्पोपिपुरुषोत्तमो विसृष्टः सत्पुरुषपक्ष

एवनतथाश्लेषोभिधायाएकत्रानियंत्रितत्वात् ना

पिविशेष्यपरस्याश्लिष्टत्वेपिशब्दशक्तिमूलध्वनि

र्भगवद्वृत्तान्तस्यात्रावाच्यत्वात् । तस्यचाप्रकृतत्वा

त्प्रकृततात्पर्यकत्वेनयत्राप्रकृतस्यैवविशेष्यभावे

नावगम्यतेसततस्यध्वनेर्विषयइत्युक्तं सत्पुरुषंच

ब

136

रितिमेवा ववाच्यं प्रकृतनं चनन्मुखेन चेतनतार्थप्रति
पत्तिः ततः प्राव्ध प्रान्तुपुङ्गवएवायामिति चेन्ननस्य
वाच्यत्वा संभवात् न क्वचित्तमस्यापि कुकवस्य स
त्यतत्त्वालिप्राप्तिर्विभ्रमस्त्व तु सुमादिप्यमाणा
स्यत्तु गतस्य गङ्गावत्सु पावदर्शान्तिमाविरुद्धं गुणा भूतं
त्वादित्यप्रसक्तान्तप्रश्नं सैवेयायेनापीति क्वचित्तुलत
र्गांविशेष्यपदं नाश्लिष्टं भ्रमादितो नेत्यादि विशेष
णानिश्लिष्टानि इतिनत्त्वं चन्द्रलीला त्तानामविशेष
णासाम्यवशेन लीलाविभक्त्युत्तया प्रतीतिरिति
समासोक्तिगर्भ त्रिपादः सप्तमयः पादौ चरणौ च

जडधामनशीतलतेजस्त्वंमूर्धास्यदत्तंच क्वाप्यायोनिःक्वत्र

प्रकृतजलानिधिनाकृत्रानायोपार्जितधनस्यात्राकृतस्य

तुल्यस्य ७ रूपस्यप्रतीतिः क्वउधेयर्या इति क्वत्वयद्यपि

साकूपवशेषनकोपि ७ रूपईश्वरक्वान्निष्पन्नेतथापप्रस्तु

तस्याद्भिवृत्तांतस्यैवचमत्कारकारि त्वंक्वहोयद्यप्येक

त्यः समर्थःश्वा हो एकःकपमी रेणुकावा दोषइतिप्रासि

द्धः रसनाविपर्ययोजिह्वापरिच्यात्रिःपैशुन्यंचचापल

मध्यौतत्वं क्वचरणामपिमन्दोगवापि क्वांतःक्षुल्यकस्तं

संरुध्रपंडत्वारिना हस्तत्वंच । वीराणकेरीनिवपक्षक

र्यांचापलहेलारीति क्वापिनप्रतीयमानास्यासेवनेहे

१३७

137

कुसुमदन्तः क्तिः । अत्राध्यवसायं भेदेऽभेदः । प्रकृतस्योपमेयस्य परेणोपमा
नेनाप्रस्तुतस्याविद्यमानस्यान्यत्वम् भेदेऽभेदः । अत्रान्यत्वं तल्लभा
वमपि कार्यविवर्तनं यस्मात् अंके यादिवाच्यामास्ताय
प्रजापतेरैवैवता भवन्ति पृथ्यामा यो षित्रे रत्नामर्यादाः
रांकायामिति । अत्र पूर्णिमानिष्कलंकत्वं वहिस्संबं
न्धेऽपि ब्रूपत्त्याक्तं त्वाद्विन्दुस्य कलंकरंवस्संबन्धेऽप्यकलंकं
वैत्यनैनासंबंधडक्तः । अत्राक्रमराधिष्ठानलक्षणस्य
कार्यस्य पूर्वमेव सद्भावाद्धूम्रवाधिष्ठानलक्षणस्य कारणा
स्य पश्चात्सद्भावाद्वल्लभाधिष्ठानलक्षणस्य पश्चात्सद्भावा
दिति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः । अत्र परिवा

त्वंपरम्भोगायोगात्वंच साधारणो धर्मः यदीत्किन्नत्राविशा
षितेवेति प्रकृतमनुपमेयंपूर्वपादद्वयोक्तमप्रस्तुतमनु
पमानमस्तंद्ववानुपादाने प्राकरणिकोकाप्यावरणि
काभ्यामनुपमानोपमेयभावगतिरित्यर्थः एवमिति
यथाव्यतिरेके नत्र हि एकस्यैव कुम्भोवाव्यतिरेकमा
नाव्यतिरेकता यथाहरवन्नविषधापि हरिकन्नाविभो
विघूर्णतद्धृपः रविवन्नयातिउः स्पृहकरत्नापितम्भः कस्त
चिदपि हानिसाधारणधर्मादीनांसाधारधर्मत्वानानु
पमेयसाधारणधर्मानांप्रतिबिंबत्वेनानियतानिरू
पयावाक्यंसाधारणाधर्मनिर्मितोचेन्नवक्तव्यतोहितसा

कुसदत्त
१३८

138

धर्मस्यासममेदं इतिसाधारणधर्मस्यांत्रस्यात्प्रतिपा
दितत्वात् दृष्टांतेबिंबत्वेइतिनास्तिकश्चिद्विरोधः ध
र्मादीनामितिकर्मादिनाउपमानोपमेययोर्ग्रहः विद्यमा
नत्वंविनाधीनत्वंतत्वेत्या [illegible] हिमांशुश्चन्द्रस्यो
पमेयभावः तथाचतस्याः कुमुद्वत्योपमानोपमेयभा
वात् इत्युपमानोपमानयोर्बिंबप्रतिबिंबप्रतिबिंबभा
वः नकेवलमेतयोस्तथानिर्वर्ततीत्याहनिर्वर्णशालदारा
स्यक्रियारूप [illegible] साधारणधर्मस्य धर्म्यापन्तिबिंबत्वे
विकसतीतिक्रियारूपोविकासलक्षणसाधारणध
र्मउक्तः सैवेतिसहवृत्तिः धर्म [illegible] सक्तहृत्तोयपयाकिवा

वृ

निद्रापराणां धनंबाणानां पन्नगानां मारीः केसरारिणाः

सिंहानां कुलबालिकानां स्तनौ कुन्तस्पृश्यं नेत्रान्त

तानां अत्र स्पर्शक्रियालक्षणाः समानो धर्म एक एव

सर्वत्रास्ति यतिनां कुर्वन्ति वैद्यातिगन्धामि घ्रातिविकलतिकं

पत्नेनिमि त्तिनयनेनिमीलयतिनिर्यक सकटाक्ष

मेत दृष्टिमिव व्याकैं शावं करोति मृगवद्विघ्नीत्यादि

बक्रीयुग्क्रियास्व वधूलक्षणास्यकार्यलक्षणास्यकार्यको

रकस्यसङ्कृत्तिः ग्रामायामिति सप्तन्ताय कृता समानध

र्मस्पृक् धर्मलिङ्गराणां संग्रामेति ऋत्वाक्रियारूपः समासा

स्तलक्षणाः समानो धर्मो बहूरूपानिवन्धः चापादिष्वेव

हृसदनत्वलक्षणाकृतत्वंप्रत्युत्कर्षजनकंप्राकरणिकानामेव
१३८ सक्तहूमौयथायांद्वितीयस्त्वस्वेषामेकवदनादीनां
प्राकरणिकानांमा — ह्यतीत्याद्वौललक्षणःक्रियस्त्व
139 य एकएवसाधारणोधर्मउपात्तोनिबद्धइतिपदार्थगतत्व
वदनमिवहृद्यामित्यौपम्यस्यव्यतिरेककुमुदेति अत्र
कुमुदादीनामप्राकरणिकानांकाव्यप्रतिपन्नकापीति अत्र
निन्दालक्षणाऽन्यरूपःसाधारणोधर्मएकएवोप
निबद्धःकमलादीनामप्राकरणिकानां प्रतिह
तामिति हननक्रियालक्षणः समानोधर्मएकए
वोपनिबद्धःकमलादिनितिरस्मात् प्रावेदेनोतिरूववाद

येत्यादिरूपेणाइवार्थविहितवतिरूपेणाचक्षाणयेतीति नच
त्यादिना तुल्यार्थविहितवतिना वा श्लेषेपीति यद्यपि श्ले
षोपक्रान्तत्वे व्यतिरेकस्यांगांगिभावसंकरत्वं तथा
पीह विषये श्लेषव्यतिरेक इत्येवाप्रसिद्धिर्न तु संकर
इति ततस्तदेकसरणीयमेवंप्रभेदो व्यतिरेकप्रका
रतया व्यवस्थाप्यते औपम्ये इति इवाद्यनुपादानाद्युंपेहे
तद्वयोक्तौ शाब्दौपम्यव्यतिरेको दा॰ अस्तिमात्रान्ति उप
मानोपमेयगतानिकर्षोत्कर्षहेत्वोर्द्वयोः प्रकाशवादि
त्रौपम्यव्यतिरेको दा॰ इयमिति उपमानोपमेयगतोत्क
र्षापकर्षहेत्वोरनौपम्यशाब्दौपम्ये श्लेषेयथाजितानि उ

140

पमेयगतोत्कर्षहेत्वोरेकस्योक्तौ योदाहरणं स्थात् तदुदाहरणमिति स्वयं विस्तरणीयं उपमानोपमेयगतापकर्षोत्कर्षहेत्वोर्द्वयोरप्युक्तावप्योपम्ये श्लेषोदा० अखंडेति अत्यादेः त्रयं स्वयमभ्यूह्यम् ऊर्ज्जितश्चासौ श्लिष्टश्चेति अतःपरं अखंडमंडलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः न निशाकरव ज्जातु कलाकैवल्यमागतैः अत्र कलापैर्विना तिः कलाशब्दः श्लिष्टश्चेति पाठः ततोमित्योदितेन दिकः श्लोकस्तत्र्यै चात्राद्दिताविवोपमा भास्वतेति च श्लिष्ट इति पाठः तत्र स्यच श्लिष्टत्वं भास्वरस्य च समारोपणव्यापारविलक्षणप्र तिपादनात् उपमेयोपमानगतोत्कर्षापकर्षहेत्वोरुक्तौ

वादिविशौपम्ये उदाहरणं स्वच्छेति अत्रौपमानरूपमाधुर्ग
न्तत्समाहरणे त्वप्रि लक्षणापकर्षहेतुर्नैर्न्तिकौः तस्यो
पमेयरूपाननगतत्समाहरणेऽत्रापि सति लक्षणेऽन्यहे
तु रपिनोक्त इति द्वयोरप्यनुक्तिः आननविषये स्वच्छ
तागुणेनानि मलिकान्ति गुणेनमधुविषये अकालुष्यता
गुणेनच विंबप्रभावद्धि वीफलवद्धरो यस्याननस्य विं
वस्य विंबीफलस्य प्रभाकान्ति धारयतीति मधुपक्षे उभय
त्राप्यवेक्ताविय हृद्यगंधानि षेधइवेति तन्नानिषेध एवैव
धानस्यानिषेधमुखेनाविशेष एवनाम्ययाति अन्यत्रा
वोक्तं प्रतिषेध इवैव स्ययोर्विशेषाभिधित्सयेति अत्र

कुसदत्त शाकवक्तव्यमिति वक्ष्यमाणा विषयस्य लक्षणं क्वाचि

१४१ प्रासिद्धत्वमिति उक्ता विषयस्य लक्षणं वक्ष्यमाणा विषया

141 वस्य लक्षणा वक्तकथनानि षेधरूपात्तो पोद्गम एहेति

त्रयाणांनी किमपि कस्याप्यनुकूलेनेति व्यापेक्षणाभित्रय

वान्त्र विचारितकार्यारंभिणां कांक्षियत्तो नभारा ख्या

मितस्याः फलवत्स्य कार्यस्य प्रकाशनं कापिनाप्राप्ति

पर्यन्तं नानुभवनं कारणामंतरेण कार्योत्पत्तेरसंभ

वात् प्रसिद्धत्वं कारणानुपलब्धेस्तत्कार्योत्पत्तेरहे

तु केनेति निषिध्यते तावन्मात्र लक्षणात्वादि भावनायाः

तस्यां वना विरोधरूपत्वं विरोधे द्वयोरपि परस्परभावा

तु अत्र तत्कार्योत्पत्तिरेव कारणाप्रतिषेधे बाध्यमानता
प्रतिभाति नतु विपर्ययेणापि बाधः कारणाप्रति-
षेधस्यापि बाधः प्रतिभासमानोऽपि तत्स्थ्यपेक्षः ज्ञप्ति-
श्चोत्पत्त्यपेक्षया दवीयसीनाविभावनां प्रयोजयति ।
भवतु वा तत्रापि सामान्येन परस्परं बाधः तथापि न विरो-
धरूपत्वं हि तत्फलभावविशेषमाश्रित्य प्रवर्त्तनात्तस्यास्त-
स्य बाधत्वात् क्रियायाः इति कारणानुवृत्तायाः प्रतिषेधे-
ऽभावे अत्र चाप्रामाणिकं कारणं कल्पितोऽस्तीति विरोधपरिहा-
रः विशेषोक्तिरिति अतैलदशाः सुरत प्रदीपाः इत्यादि
रूपकप्रायं नष्टस्यापि विरोधाभासिकारणारंभं प्रयोजयति

निद्रेति अत्र चलनाभावस्यानिमित्तं मन्मथोन्माथः नी
द्रानिवृत्त्यादीनि कारणानि स्मरावेशान्तर्गतवल्लभानुर
क्तिप्रभृतीनि निमित्तं नोक्तं करिष्यतीत्यत्र वार्यवीर्यत्वं चो
ग्रोक्तं निमित्तं एकं इति अत्र निमित्तमाचिंतयमेव प्रती
त्यागोचरत्वात् एकाद्विधेति अत्र शौर्येत्साविनयली
लानां वर्णनीयत्वे उद्दिष्टानां यथासंख्यं द्विधामित्यादि
दीनां मन्तुनिर्देशाः कृतः अन्येनोतीविशेष्येतासामान्ये
नवा वैधर्म्येत्यस्य सामान्यस्याविशेषेणासमर्थेवे उदा०
अत्र संजात इति एकस्य भारवहनमपरस्य स्वरवत्वाप
इति वैधर्म्यं आक्षिप्तो गलोमस्यास्तीति गलीयोपलीवर्दो

गत्वेवलादासंजितंयुगंपातयाति कगली अथवा कर्म
गायपात्कोत्यंतमलात्तोगलीगुणा नामीति अत्रास्ति
प्रेपिहेतु नातियोगेसहैककोयौनासिद्धे प्रतिनास्ति
प्रयेऽप्यति रन्यास: वत्समिर्जोति गुणाक्रियाद्रव्यै:
त्रिभिर्गुणाक्रियाद्रव्यै: द्वाभ्यामिति क्रिययाद्रव्ये
णाच यतिर्वहिंवलंजव: सैन्यंचगंभीरैनीत्यादिज्ञान

क्षागित कति:

नेर्देहत्वज्ञात्मासहविरोध: वियोगसद्भावोहिविरो
धपरिहार: ज्ञातिर्गुणाविरोधेयथ्यागिरथ्य हेति उन्नाति

३=

विरति ध्यावलंजव: सन्यैचगंभीरोनावलनाय: कार
श्रमध्यष्प अत्रागिरित्यादिज्ञानीभिस्तुन्ननत्वा॥

दिगुणोः सह विरोधः श्लेषेणाविरोधं यथा लाघवः स्व
ङ्गः अनुरज्यतेऽन्यदनुरागः राधिरंकृतं रक्तत्वं च रक्ते
एकाधिराट्त्वात्रपारुणत्वजातेर्मण्डनानि कर्त्तनाक्रि
यया सह विरोधः प्रादुर्भावोऽत्र विरोधपरिहारे रक्तजाती
नि इह प्रापकरत्वे जातेजनार्द्दनद्रव्येरणस्य विरोधः
दानवलाप्त्यर्थकृतप्रापकरूपविरोधपरिहारः
गुरास्य गुरोनयथा संतन्नोति कात्रकाठिन्य
सौकुमार्ययोर्विरोधः राजप्रसादोऽत्र विरोधप
रिहारे पेशलामिति पेशलत्वगुरास्यदहनाक्रिया
यादुर्जनवच्च तत्परिहारे क्रोधाद्दीप्तिवत्त्वह

बहुलत्वलक्षणस्यगङ्गायास्यांभोज्ञावैलस्वरूपद्रव्यस्व
पेणाभार्गविस्वरव्याप्तिरस्तत्परिहारे ऽभ्रमिजातेः सख्याः
परिच्छेदेति भ्रमजनककरणानुपकरणाद्दृश्येतरयोः
क्रियर्योः वस्तुसौंदर्यप्राप्तिपर्यवसानं तत्परिहारे
जगत्पतिश्रीनिलयपतित्वमाभो इयातिवक्राघ्रीदि
प्रभेदः श्लेषवशादेवसमासादितप्रभावः श्लेषात्म
क एव तत्तः श्लेषेण सहास्य संकरावसंकाश्यम[illegible] न
र्थामिप्रभावात् एवमन्यत्रापि परीक्ष्यं [illegible]यामिति
पाताक्रियायां जलाधिद्रव्येणाकृतिप्रभावस्तत्परि
हारे सम्भेदेति [illegible] गंगाकालिंदीरूपद्रव्ययोः गजसे

144

न्यवाहल्यं तत्परिहारे डिंबो बालस्तद्विषया स्वभावोक्तिर्य
स्या धूलीधूसरतनवो राज्यास्थितिरचलाकाल्पितैः कल्पाः
कृत्तमुखवाद्यविकाराः क्रीडंति सुतनिर्भरं डिंबीः द्राघयि
त्वा दीर्घीकृत्य प्रियसरूपैरेत्यादिना द्राघादेशः प्रोषितस्य
स्य मुखपंक्तिं डे मुखं व्याजेनेति लोलं तु परमार्पयतः हित्वे
ति कंप्रतनिंदा निरायतिर्लज्जत्वादि निंदावाच्यं त्वत्सहशो
न्या कोपि दा त्वतास्त्वीति स्तुतौ पर्यवसानं सहदिवसानि
शाभिर्दीर्घाः श्वासदंडाः सहमारिण वलयैवाष्प धारा
गलंति न वरभगवियोगेनस्या उद्वेजन शीलायाः स
हचततुलतयाद्भुर्वलाज्जीविताशा कृत्वाप्तिवसानिशा

मरीचिवलयतनुलताप्रभृतीनां तत्तीयांतत्वेनगुरुत्वाभा
वादुपमानत्वं व्याप्तासत्वाद्युधा राजीवविनानां चोपमे
यत्वंप्राधान्यात् अस्मात्कृत्तप्रोभिन्नः इत्यरः सत्तप्रोभि
नः अलंकार इति अनेनपरिवृत्तिशब्दोत्र क्रियामा
त्रं क्रामि धत्ते इति निष्ठंकांनिराकरोति विप्रलंभोप्यत्रा
निरपायोवा उक्तमेन दृष्टिरूपेणान्यूनस्यव्याख्याध्या
धिकस्यपरिवर्तनादाधिक्यपरिवृत्तिः न्यूनेनेति न्यू
नकुरोनपरिहारस्वीकारैराणां नमस्य वस्तु धरारूपस्य
परिवर्तनान्न्यूनपरिवृत्तिः आसीदिति अत्रापमाभिप्रा
यः स्वनावि नैवनीलयोरत्नवतोचनयोः किमंजनेन।

भा॰

क्रमसत्त
१४५
145

दिज्ञांजनेनवाम्रप्रतिभासेनेश्वन्यार्थः तवाकृतिरपिभव
रागाभावेपिनाङ्गोनीतेदामा गीयकं पुरुषान्तिकृतोपह
षयामापिनघामगीयमिति वपुः प्रादुर्भावादिति:
अत्रानुमानसद्भावेपिनतेनसहवाक्यार्थीभूतस्य
हेतोः संसर्गस्थिव्यवहारउभयोरपिभिन्नदेशत्वाभावा
त् अत्रानुमानंनहेतोरव्यापकत्वतयोपकारकमितिभ
वत्यंगांगीसंकरः किंनहेनलक्षणामत्रास्तीत्येतावद
दभिसंधायपहेतोरि हेमुदाहृतंअशक्यापिन्यत्रास्वक्ताः
वाच्येतिवाच्यंपर्यायोक्तं अत्राभिधेयंवाचकः अत्रवग
मेनेतिरूपार्थसामर्थ्यात्मनाभंगयंतरेणोक्तिकार्या।

चुपनिबंधघोरौ यमिति हयग्रीवं शब्देनेति निवास
श्रीनिरुक्तिरनेति भंगयंतस्सूचितैः श्राव्वैरुच्यतेतदेवे
ति पदीयसत्त्वात्स्वभावस्यतदाकारत्त्येवतस्योत्प
त्तेः यथात्विति विधिनिषेधरूपात्मकाश्रकारेण
दृष्टेशतोति निर्विकल्पेन ज्ञानेनगृहीतेसति विकल्पः
त्तिस्सविकल्पकज्ञानेन ग्रहणं दृष्टाभित्तिनिर्विक
ल्पिकगृहीतं विकल्पयतीति तदीयत्वात्स्वभा
वस्यात्तदाकारेणोवतस्योत्पत्तिः सविकल्पेनगृ
हातिक्रमभिन्नेति निरंशस्यवस्तुनो भेदसंसर्गयोर
भावात् नौहि विकल्पस्येव व्यापारः सप्पैभिन्नर

मपिवक्त

भावान्नगोः शुक्ल श्चलतीति एवं भिन्नमपि पदार्थं जान
मयं गोरयमपि गौरित्येवं संसृज्जाति शुक्लः कोलीति
मन्त्रस्यमयुक्तिमतो भवेदस्य वर्णानां कविप्रतीतौ स्थितं तम मो
हत्वा चेत्किउदार चरितानामंगि भावेव वक्तव्यं तरंगभा
वेनोपनिव ध्नमानं चरितं चोदाहृतमित्यर्थः नस्येहा
गित्वा दित्ति क्रान्त्यापि नरसेवदलंकारः मन्त्रस्योदात्तस्य
तदयवादत्वात् नास्तिक्रिश्चेति यद्यपि समाधेरपिवदुप
मारया स्यतदास्कां दतितन्नपापि समुच्चयाद्दित्यमर्थ
संज्ञा विज्ञाना न्यस्यतल्पकत्तत्पैवोपादानमाश्री
यतेनेन वान न्नत्रास्तीतिभिन्नए वासोनष्टप्यगिततिरु

द्वैयोर्हित्वे धान्यः सद्सन्तोऽयेभिः इतिसद्योगपदीनाकु
पान्तरेणामुपदर्यग तदाप्यत् स्थिताच्चुपाङ्गमिति का
रणां तरं एषरे वाति हेतो हि त्वं तरोपादानरूपः सतः
शोभनस्य सताः समुह्यीयमानेन सहयोगो यस्या
कुलमिति अत्र मालिन्येन कुलस्य शोभनस्य वृत्ती
दिभिः शोभनैः समुच्चयः दुर्वारास्पत्र समरमार्गयोग
पांडुर्वारस्त्रेनाशोभमानानां हूरवनीबाडु हेजकावे
नेननदृष्टैरेव प्रेमादिभिः समुच्चयः अत्र सतामिति नित्यवय
प्रवृत्तिसन्त्यपि सत्वे सर्वथा मसापि कयन मसत्वेने
प विरहिराभावित तत्त्वात् अत्रेभिः प्राशिनः शोभ

कुमुद्व०

१४७

147

तद्दिवसधूसरत्वेनयोगः अग्रशशिनः शोभनत्वंप्रकृति
सौंदर्याद्व अशोभनत्वं च धूसरत्वोत्पादनात् एवंपदांतरा
णां शोभनानां पदांतरेणाशोभनमानेनेयोगोद्रष्टव्यः
एवं चास्यसदसद्रूपस्यतादृशेनैकापरेणायोगादिह
सदसद्योगः शशीतिधूसरइतिचशोभनाशोभनत्व
मुपदर्शितं अन्येषामप्यांतरीयाणिशोभनाशोभनस्य
तादृशेनैवयोगःकमलवनेषुनुचारः रूपविलासा
दिभ्यांतिनीकुंजरा रमणीयः स्पातिः अस्मारतं धौतर्लक्ष्मी
अस्मेनीचैः क्षिप्तपवाप्पिकमलवनस्यपस्यतः पौरस्यमद
सञ्चरतादृशेणपवनतस्करीजरयासमुच्चयः तन्तकमल

घा

श्रा

लवनानांसतानसनान्तसौरेणामेषांतुल्यकल्पत्वात्विरहा
त् गुरोश्चक्रियाश्चेति अत्रगुणस्यक्रियायाश्चयु
गपदुत्पत्तिरुक्ता हर्त्ने पठनीयंकलुषं चतत्वाहित्तेषां
कस्मान्नसितपंकेरुहंदराश्मिवत्तुः पतितंचमहीयतं
तत्तेषांवपुषिप्रस्फुटमापदाकपत्नौरितिगुणयोर्यु
गपद्विस्पत्तौयथाविदलितानिम्नत्रवलमुखयोर्भि
न्नाधारविमलमलिनत्वलक्षणयोर्युगपद्वास्थि
तिः क्रिययोर्युगपद्वास्थितौयथातत्कलुषामि
त्यत्रकलुषत्वलक्षणस्यगुणस्यपतनलक्षणा
क्रियायाश्चयुगपदुत्पत्तिःधुनोतीति अत्रएकाधि

कृ स्त्त
१४८

करणत्वेन धुनो॥४॥ अयमेकेतिमन्त्रोपनतत्वाद्भवितव्य
मिति चक्रियययोर्युगपत्त्रियत्तिः गुणक्रिययोर्यथा॥४॥
ननु नेचेति क्रिययोः समुच्चयः अत्राङ्गिनिरुरालयो
भिन्नदेशौ तत्र कृपाराधारोत्वस्या धुवाद्त्वलद
राययोर्गुणयोस्समुच्चयः नवाच्चामिनिरूढेटेनह्यु
क्तं व्यधिकरणे वा यस्मिन्गुणक्रियेचैककालमे
कस्मिन् उपजायेते देशोसमुच्चयः स्यात्तदन्योसा
विति युगपद्युक्तं नन्नवा च्यामित्याह धुनोतीत्याह
एकमित्याधेयं अनेकस्मिन्नित्याधारे क्रमेणेति
प्रतीकाद्नंतरं एकस्यानेकस्मिन्यपा अोरणी

1
148

विंबत्यजन्तित्तनुतांस्तेवेत्तमध्यभागः पङ्क्त्यांमुक्तास्तरत्नग
त्वयः संश्लिष्टाः लोचनाभ्यां धत्ते वदनः कुचस्यचिवत्सामद्वि
तीयं त्तुवक्रांत्वक्ष्ज्ञात्रात्नागुराणिविलिमयः कल्पित्ततायोवनेते
त्रिपाठः स्वाद्या धर्मिवचश्लोकस्योदा. स्वैवैकस्या एव
त्वन्नुलत्तायाः पूर्वश्लोयाणिविंवेत्तदनुमध्यभागे इत्तित्रामे
याद्वितीयेवृत्तिः एकोमेकः क्रियतेत्त्रधुनेनितिंत्तताराणामि
त्तित्तेषांश्रीसहोदररत्ना हरणो हृदयमेकरसांविंवाध
वैप्रियाराणांनिवेशितेकुरुसमेवाराणेनतेषामित्रूँभव का परा:
रिराणामप्यप्सराणांश्रीसहोदररत्नं कौस्तुभः त्रिवाष्ठि
तेषुवंवेनैकरसंकृतां पुनः क्रमेणोत्यादि प्रतीकात्परं

कुसुमदत्त अनेकस्यैकस्य यथा नेडदाः मधुरिमरुचिरं वचः सकलानाम
१४९ मृतं महो भयमप्युव्यनक्ति अथ कथयति मोहहेत
रंतरं तामिव हालाहलं विषं तदेव अत्रानेकममृतं तथा
हालाहलं चैकस्मिन्खलवचसि स्थितं अनेकस्यैकत्र क
स्याप्यानङ्गेननित्तामिमं दिवसमिदं लब्धावकाशं
दिवः सा घेनुर्जेमत्तीनंदंतिकरिरागामेत्ता घनाभाघ
टा सन्नद्धोकुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योवित्ता
मा अद्यैदिवसे छिजीयामियतीं समारोपितः अत्रानेकं सर्पमं
गेहादिरेकस्मिन् छिजेदिवसेः कृतं अत्रैकस्यैव हाम
नोपादानयोर दिंवादितत्वान्नपरिवृत्तिरिति पाठः अत्रावि

वदितत्वादित्यनतभिन्निग्रहस्थानमेव विवदितंतेनोपादाने।
अन्वयव्यतिरेकेतिपक्षधर्मत्वं पक्षेव्याप्यवृत्तित्वं अन्वयः
सपक्षे सर्वत्रैकदेशेवासत्वं व्यतिरेकोविपक्षेऽव्यावृत्तिः
व्यापकस्यात्मिमत्वादेर्धर्मिणिपक्षेपर्वतादावयोगव्यव
च्छेदः असंबंधाभावः तेनपक्षेव्याप्यवृत्तित्वंसाध्यस्यद
र्शितं अंचितंत्याकृष्टः प्रेयस्कंरथ्यंचयेलहस्तः अत्र
योषितां व्यापारेणानुपत्तनं स्मरभरोगामित्वंसाध्ये
साधनंयोषिल्लक्षणो धर्मीतत्रैवसाध्यसाधनोभयरूप
त्वमस्ति प्रस्तनधरः आदेशाकारीनदर्शितमितिरुद्र
देनानुदर्शितं वस्तुपरोक्षंयस्मिन्साध्यमनुपपन्यस्यतावि

कृशस्तत्परीतं तत्स्तनुमानमिति साकूतैरितिविशेषणानां सा

कूतत्वं प्रतीयमानार्थगर्भीकारः अतएव प्रसक्तपद

स्यगत्वाच्च नायं ध्वनेर्विषयः एवंच प्रतीयमानं शा

स्यवाच्योत्कर्षकत्वादपरिकल्प इति साकूतं नाम प्रका

रोऽनि काचिन्नकृतानि कुतश्चिद्यथासदृयत्तु कोऽमहा

भुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति किं त्वाचिरोपनतां स

मेदिनीं नच पारिगृह्णवांश्च क्षमेवेति समुद्विग्नोऽप

मायं क्वाचिदप्रकृतनिश्चयप्राकर्याच्चित्तुल्यतायां क्व योगि

चित्तद्वयमयनिश्चयप्रापकत्वं नचैवं स्मार्त्तिप्रकोतिस्वे

वसङ्गावात् व्यसंगान्निरोधस्तत्समाङ्गेगाभंच नन्व

त्रकथमन्यव्यपोह इत्यत्रोक्तम् प्रमाणान्तरेत्यादि
मवगतं प्राप्तिया येनज्ञातंव्यपोह्यमानस्यवर्जनीय
स्यकार्यविरतिं शिष्टैरकाशिष्टं धियसाप्रज्ञाप्रवाप्ति ।
रेवकामास्त्वमायुधं देवविरम्भावादितिगौरो ह्युपचार
सादृश्यसंप्रत्ययाद्धे विश्वंतत्कम्प्रत्रेणद्विपर्ययात्तु क
मलेति पयघप्रव्यभिचारित्वये वीविकासादीनां नैरन्तर्ये
णात्मननात्मीहोपचारप्रयोगेन व्यंग्यत्वदसंदरमपि
गुणीभूतव्यंग्यत्वेनिबंधनंभवतीति सप्राक्प्रतिपादि
तमेवतत्पापप्रलंकारवित्ताया: प्रक्रान्तत्वात्तदुपकु
र्वाणाधारणागम्भिदंमाभिहितम् नएवतत्यस्यत्तयैवोक्तं

हस्मर: समाम्नासिभुरितिडक्कूटादय: प्रत्यपादयन्निति स्वत्रार्थ

१५१ हंसान्तांसरोधि: प्रीसा यतीसारीक्रियन्ते सरसांहंसै

क्रन्योन्यमेवैतेक्रमात् नानं केवलं गच्छन्ति वा रीणाजि

151 कलस्तिदंत: कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृतपश्चयावदित्

तित्तात्त्लकमुरवी गृहे पारिख क्कूतो सन्निरहुव्याजर। विल

द्व्याघस्यके त्रिरेया व्याघस्यकांत्तरव्यामतिसक्तत्त

याद्दीसणत्वेन हस्तिव्याघ्रहननगेरखुगृहे दंतकृत्तव भा

हृत्यर्प्ये: काविषमादेवगति: किंल व्यंयज्ञनोणु

रागाग्राही किं सौरवं स्कलत्रं किंदुर्गां घरवणोल्लो

क: पर: पयन्तीति पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरस्य प्रकर्ष।

कल्पनं सार इत्यर्थः राज्ये सारमिति क्वचिद्राज्यापे
दयं नूनं साधुत्वं तदपेक्षया उरस्येत्यादिप्रसिपाटया
वरांगना यामृत्यै वीक्ष्याम्यातिनित्राति श्रायनेनामिन्
त्रिश्रायः कारमास्यकामरांतरतौ विलक्षणतया
स्यैवव्रणामततस्यैववैपत्नाभीणिणतिजज्ञनोलीकंदु
ष्टतंतकपोलेव घावेदनास पत्नीनाम् उत्सर्गस्य
ति सामान्यस्य मानमस्य इतिक्रमेवानेसकररान
लेपनाकार्यैपादपल्लंयत्स्कार दांतस्यसौकर्या
पंकारस्यास्य घनमार्जनस्य योगः उक्तीरामिरु
तंमात्राभिरूपयोगेपया घाताहरितामिच्छयस्यानि

५

कुसुमस्तबकसंघटने यस्याश्चित्रं विचित्रं मिति अत्र नितंबानां नीतिकुसुमा-

नां काकातीनां वयोगः कुकूलं तुषाग्निः सिंहिकासुतः

सिंहो राहुश्चन्द्रतलपरत्वेऽपि येनात्मनास्वल्पसमासादि-

तायावदेषस्स्वयमेवाधिकृतमहाबाधः स्वाश्रयबाधेना-

श्रयस्य क्रियाध्वंसात् विपुलेति अत्र हीनेन गुरुका-

र्यकृत्तामिति विषमत्वं एवमाधिकोऽपि यः स्वल्पमपि प्रयो-

जनं न विदधाति तदपि विषमं यथा किं ददातु किं

मश्नातु भर्तुर्विभवस्याकुलः उदारमतिरापि जगत्त्रि-

तयमात्रवके शनि मातिवर्तते अनेनाश्रयस्याबहीय-

स्त्वमुक्तं अन्यथामानस्याशमेवनात् संबंधीतिसं

वंधिवर्त्तु तेनैं दोः संबंधः समातलात् अपां गेनि अंगौके
नमदोदयस्यन धर्म साम्यादैकात्त र्थमति प्रायायवि
वक्षितमपित्वनासादि ततस्वभावमिदंवस्त तए
क्वलीयस्तयातस्यातिरो धानेहेतुः सामान्येनतत्
दैकात्म्यतदप्रसरेत प्रसक्तातत्तिरोधानायानिप्रायात्ततो
विवाक्षितमिति सिद्धोस्यतत्तोव्यतिरेकः इष्ट इति
दर्शितस्ततो पलब्धिमात्रुवचनः स्मारित इति घटादिषु
पठितेषु पठितस्य स्मरते मित्यपि मितंडुस्व इति
नहुस्वः नाद्य पौवेतस्यानुवृत्तस्यव्यवास्थितवि
भावात्वात्‌ करयुगगृहीत यशोदास्तनमुखवबिं

ग्वा॰ त्य॰

कुसदा
१५३
143

निवेशिताघाण्डस्यसंस्कृत्तपंचजन्यस्यनमत्क्रस
स्यरोमांचंकृतयैवरीत्यौतिकृतेनषड्कारंवैचित्र्य
मस्यदर्शितंतेनोपमानस्योपमेयात्कुमेकत्यंत्तामा
त्रप्रतिपादनमपिप्रतीयंयथा वदनमिंदुसममिंदोः
संदसमापितोकियाद्विरंनुभवेत् मलिनयतीयत्कपो
लौ लोचनसलिलंहिकज्जलवादितिगुरुप्रधानंगुणः
शुक्लादिकोधर्मःकृपारित्यक्तोतिकृगुणाद्यस्यावशे
षंदर्शयतितत्रैकस्यगुणापरिहासात् प्रतीतेष्वे
तिनाहिभानमभावंभवतीति सावक्षानेनवहृदये
सैवाह्लोःसाचपद्मवरायोःकृत्स्माद्दष्ठीनांस्पदर

ऽवकाशः कृतपापानां गरुडाग्रजः ऽरुरगाः करीरस

धवलोऽसियद्यसि यद्यपि सुदूरतस्त्वयापि त्वयारंजितं

ममहृदयं रागमत्तेपि हृदयेस्थगोनिहितेमरक्तो

पि धवलःकामुकोपि रंजितेतानित्ताभि यंगमपितरागः

प्रसक्तिरपिक्रम्पूर्वा दौधिरोधोन न्तरत्वभिन्नाधा

रत्वैयैव रक्ता रक्तत्वयोः प्रतीतेः किंचैति स्फीतत्ता

मोपिगुरोरागगुरागान्तर संपर्केण किंचिद्दृत्यप्यात्तं

गतोहृष्टः यदातरागप्रतितदा प्यतनुरागश्वेतिप्रकारां

तरा प्रयरागं तुगत्तीर्था मांप्रारागसेवनात्पाछपीया

नौचीयततरस्यहृतेनसमन्वयः यथासंभवातिन

इत्या

ह.स.द. सर्वेषामेव लादितानामपि न केषांचित् तत्रापि
१५४ केषांचिन्मध्ये क्वचिद्द्वयोः क्वचित् त्रयाणामिति
154 यथायोगं संसृष्टेश्वावविषयभेदेन त्रिरूपाप्यसृ(?)पि
संसृष्टा चैकरूपयेति प्रागुक्तोमभिधानं नाविकृष्य
तैनैरपेक्ष्यलक्षणस्यरूपस्याभिन्नत्वात् संकर
स्कास्वरूपैरीवनाना न्वेनावभासते इति युक्तस्तत्र
त्रिरूपत्तया व्यवहारः सनास्त्यत्र ग्रामेय एतांसर्व
तः प्रसर — वरापतकराणानां हृस्यत्वंहि परिपृक्त
मानानि वारयन्ति नाविश्रांतिजुषः क्वाविश्रांति
जुषः नाटंकंकराभिरसाभेदः ललाकोटि[illegible]

पुरं गुञ्जारत्तिकाकरादप्रमयः कषः पारीणश्च वैराग्यं तो
षित्यनियमः विकल्पवैलक्षण्यं च पूर्ववदित्ति तस्या एवशो
भमा श्लेषस्योस्यापकत्वयोपकारिणी श्लेषोपित
ण्येवोत्प्रेक्षारूपकयोः नैरत्नसमस्तैः सादृश्यात्यारंप
रा यो ऽवयव्यासंभवमुपमोपकृतानतउपकृतैव एव तया=
तस्याः सर्वेनसा प्रचुरत्वमत्कृत्ति हेतुत्वात् मुख्यपी
ति उपमापदेकलंके उपचार एवेति नच तत्राश्रय
णांयुक्तं तस्यागतिगत्तिकत्वात् अतिपातिनोजा
न वैष्णवजंतः सारावानदायत्रेद्दृश्री यंतदेआजन्ते
म्रभिहत्तोदानवानांनादः सिंहनादोयेनेति श्रंभो

कु.स.टि. संवो घनं सा चेयं गजसंहतिर्दृश्यमाना पार्वतीविशेषेण

१५५ परिज्ञायतीत्यविरतिना संततेन दानेन मदेन घना

155 प्रेरणा सारा स्थिरा वनं दयते मदयति वनदाया देङ्

रक्षणे भावनं वा सहनं सौन्दर्यातिशयापरस्परापेक्षेति

इतरेतरविवेकेन द्वयोरिहवृत्तेरसम्भवात् अपेक्षेव

च परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः नद्वशेन तयोर्वि

दग्धानां चेतसि परं चमत्कारणात् द्वितीयः संक

रमिति मत्वा निश्चयाख्यः० उपमालंकारः समुच्चयेन

समुच्चयद्योतिना च शब्देन यथा गंभीरो यथा रत्न

निर्मलो यथा चनिर्मल क्षायः नदो किं विघना सर

स्पर्शनीयः स्मरसार्वभौमिकस्य जलधिर्नहृतः नाऽऽइति
तृषेत्यस्यार्थे निपातः अत्राशादिश्वत्रास्यान्वनमस्ति
किं मोह स्य दीपकमिति यद्येकस्य प्रकृतत्वम् चाप्र परस्य
कृतत्वम् तुल्ययोगितेति यदि द्वयोरपि प्राकरणि
कत्वमप्राकरणिकत्वं वा अन्वभिधीयते इति यद्यपि सा
धकत्वं बाधकत्वं चोभयमप्यस्यास्ति तथापि प्रधाने
न व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्बाधकत्वेनैवास्य व्यप
देशो बाऽथवा धकस्य बलीयस्त्वेनोक्तं तया प्रती
तेः प्राधान्यात् रूपकं प्रति च बाधकत्वं यत्तु द्वयोप
मा विषयपि ह साधकत्वं पर्यवस्यति प्रकारान्तराभा

कृ॰स्म॰द॰ वात् स्यष्टेनित्यव्यापिसत्तामिदं रूपकमारिवलवाक
१५६ व्यापि त्वप्यापि प्रत्यवयवं रूपकेस्येसद्भावात्तन्यापाव्य
पदेश्वाइत्येकपदानुप्रवेशोस्यनविरुध्यते तत्प्रभे
देति तस्यप्रभेदास्त्रयः प्रकारास्तेषांभेदाः तत्त
द्लंकारयोगेनावांतरवि शेषाउत्प्रेक्षावयवा॰
दयः विशिष्टस्येति यत्राप्रयस्यानित्यत्वानास्ति
नित्यत्वेहितस्यनतस्यान्वयव्यतिरेकोनिवंधनेर
नित्यस्यव्यतिरेकाभावात् रमणां मंदिंसतिवि
प्रमरमरास्यप्रेयसोमांदिरमितितद्व्यारव्यायामका
रणामित्यस्यैगतंस्यात्॰ सदंभाः सततप्रभः सदमिति

156

सदेत्यस्यार्थेनिपातः छांदसः सच्छोभनसंभोयस्याः
संदंभाः दंभेनसहवर्तन्तेसंदंभाः पात्रप्रवाहः एकान्त
रस्यैतित्यदिक्तविपरिणामेनालिंगवचसोरपरस्यापि
संबंधस्तदाभ्यासतदगौर्वाक्यभेदःस्यात् एकंचा
व्यवधानेनप्रहृत्तार्थेनप्रतीयतेक्रमस्तदृशः इतिकर्ज
तत्वास्येकवचनांतंक्विंतंनत्वाबहुवचनांतंचमध्य
रत्तयाम्भृत्तोच्युतः तांचविभ्रान्तिदधेतेइतिदधा
रणोदृत्यस्यदधातेश्चयथाक्रममात्मनेपदेकव
चनवहुवचनयोरूपमज्जनंस्नानंकुडनंचस्फुरनेभु
जस्पन्तोयपा स्फुरज्जिरंभुकेश्चकांजां मकरकेतनः
स्याः

शा॰

हृस्वद॰काम॰ समुद्गकउच्चरितमिति तथ्यौ वत्ततः प्राद्भुर्भूत्त॥

१५७ प्रत्ययेत्यत्र विवित्तकमूर्तत्वादिकेवलस्येतिकसमा

सस्यस्य समासेत्वसौ योग्यतायापि प्रतिपादय

157 तिकराः पाशा योपित्तापः स्वेदोपि मानः परिमाणा

माभिमानश्च विरयायिपिद्दितोदीर्घोहानिदाघः व्यक्ते

स्व॰ र्लिंगश्चविशेषः प्रत्वंखीलिंवचनायक नयेतिनाय

कंश्चनायिकाचेत्यकशेषः भास्वंतौकरौदीप्यमाणौ

पाणी भास्वंतश्चकलः पाशायः कस्वापंडर्लभय

त्फलंतत्वलुब्धानामीहितंप्रदशतिस्वापस्पफले

विश्रांतौ येनलुब्धस्तत्राहितं प्रदशतिचकंपतो॥

विभेतीत्यर्थः अन्येपि तद्यथापि विरोधस्यासंभवः
यथा याधर्मभासस्तन्तयाधिष्ठीतत्वैः स्वसाय
मस्यापि जनस्य जीवनैः कस्यापि मुक्तिरधिकंवि
धातृभिर्विहितु महांस्तिजलैः पटीयसीति अ
त्र धर्मभासस्तन्तयात्वादीनां शीतलत्वादीनां
च धर्माणां भिन्नाधारतया विरोध उक्तः सच
न संभवति एकाश्रयतयैवक्तस्योपपत्तेः अ
न्यथातिप्रसंगः स्यात् यद्यापि च तस्याः
सरित्तोजलानां च तात्त्विकमेकत्वं तथापि श
रसमर्पितमेषां नानात्वमनुभूयते अयं च विरो

कृसमस्त
१५८

158

घः प्रागेवोच्यते तथा च तेषां भिन्नाश्रयत्नस्यात्र
स्वस्यएवतस्यासंभवः स्वानाभिहितवाच्यत्व
एवपर्यवस्यति एकाश्रयत्वतयाविवक्षितानांतेषा
मनुवादवाक्येनानत्याभिवानादिति· इत्यातोनावि
दुखाद्यानिकृतस्फटतीनांयएषमार्गःस्वसिद्धांत
तत्रकुंप्यगतत्वेनएप्यकृष्यगवास्थितोप्येक
रूपतयाप्रतिभातितत्त्वसंघटनैवानिमित्तंविदि
मस्यरूस्वावबोधायैकत्रसंग्रहणं यासंघट
नात्तघप्रादेस्तैकात्मनाप्रतिभासात् एतेनचा॰
महामतीनाप्रसरहेतदेवग्रंथोग्रंथकृतानेनक

159

प्रमप्यसमाप्तत्वादपरेणाच परित्तावशेषः चान्तु
घिखंडोपिभ्रखंडतयायदवभासते तत्रसंघटनै
वमाध्यीहेतुः नाहिस्रुघटितस्यसंधिवंधः कदा
चिद्दृद्यते इत्यर्थप्राज्ञयाध्धन्यते इतिकाव्यप्र
काशसंकेते दशम उल्लासः समाप्तश्चायंकाव्य
प्रकाशसंकेतः सं० १९८५ पौषशु० २५ संपूर्णमि
ति० साधुराम मुलाजमालिखारीमंदिर श्रीरघुनाथ
जीपुस्तकालय जम्मूस्टेट् श्रीशुभमस्तु छ

र॰ नं॰ २३

इतिकाव्यप्रकाशः समाप्तः

नं॰ ५३०